

महात्मा गांधींचें दर्शन

[१९४३ च्या गांधी सप्ताहानिमित्त आचार्य शं. द. जावडेकर
यांनी येरवडा तुरुंगांत दिलेली प्रवचने.]

लेखक

पां. स. साने गुरुजी

[सर्व हक्क स्वाधीन]

प्रथमावृत्ति]

किंमत २॥ रुपये

[सन १९४८

प्रकाशकाचें निवेदन

पूज्य साने गुरुजी यांच्या आत्यंतिक प्रेमासुळेंच वाचकांस महात्मा गांधीचें दर्शन घडविण्याचा मला सुयोग येत आहे. इतर अनेक कामें मागें असतांनाही निर्व्याज आपुलकीनें गुरुजींनीं वेळांतवेळ काढून या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीस परवानगी दिली. वास्तविक हीं प्रवचनें आचार्य जावडेकरांनीं येरवडा तुरुंगांत दिलेलीं. त्यांचीं टांचणें गुरुजींकडे होती; त्यावरून त्यांनीं हीं प्रवचनें 'मन्वन्तर' मासिकाच्या वाचकांसाठीं खास लिहून काढलीं. आचार्य जावडेकरांनींही तीं प्रसिद्धीस परवानगी दिली व त्याचीं मुद्रितें नजरेखालून घातलेलीं आहेत. या त्यांच्या सहकार्याबद्दल प्रकाशक आपली कृतज्ञता व्यक्त केल्याशिवाय कसा राहिल ?

प्रकाशक— नारायण लक्ष्मणराव कोकाटे,

३०० सदाशिव पेठ, पुणें २.

मुद्रक— भाऊ लक्ष्मणराव कोकाटे, हनुमान छापखाना,

३०० सदाशिव पेठ, पुणें २.

आचार्य जावडेकर

पां. स. साने, गुरुजी.

प्रास्ताविक दोन शब्द

१९४२ च्या सत्याग्रह संग्रामाच्या निमित्ताने येरवडा तुरुंगात बंदीत असतांना १९४३ च्या सप्टेंबर अखेर गांधीसत्ताह साजरा करण्यांत आला. त्यावेळीं सहकारी राजवंदीपुढें मी सात प्रवचने दिलीं. त्यावेळीं हीं प्रवचने कोणी लिहून घेत असेल व तीं प्रसिद्ध करण्याचा सुयोग येईल अशा मला कल्पनाहि नव्हती. यानंतर १९४४ च्या एप्रिलमध्ये मी तुरुंगांतून सुटलों. पुढें तीन साडेतीन वर्षांनीं श्री. कोकाटे यांचें एक पत्र मला आलें व त्याच्या बरोबर माझ्या या प्रवचनांपैकीं पहिल्या प्रवचनाचीं पेज प्रुफेहि आलीं ! “ श्री. साने गुरुजी यांनीं आपलीं सात प्रवचने लिहून घेतलीं आहेत व त्यांचें पुस्तक काढण्याची त्यांची इच्छा आहे तरी आम्हांस तशी परवानगी असावी ” अशी विनंती श्री. कोकाटे यांच्या पत्रांत होती. मला हें पत्र वाचून आनंद तर झालाच, पण आश्चर्यहि वाटलें. श्री. साने गुरुजी माझ्या प्रवचनांना इतकें महत्त्व देतील व ते तीं लिहून ठेवतील याची मला मुळांच कल्पना नव्हती.

या पुस्तकातील विचार माझे आहेत व शब्दहि बहुतांशी माझेच आहेत; पण गुरुजींच्या लेखणीचा स्पर्श झाल्याने त्यांना प्रसन्नता प्राप्त झालेली आहे. हा गुरुजींचा माझ्यावर एक प्रसादच आहे असें मी समजतो. आमच्या दोघांच्या तुरुंगातील एकत्र सहवासाचें हें एक मूर्त स्मृतिचिन्ह आहे. याच दृष्टीनें मला हें पुस्तक अत्यंत प्रिय आहे. गुरुजींनीं लिहिलें तसेच तें मराठी वाचकांपुढें जात आहे. याबद्दल मी गुरुजींचा व श्री. कोकाटे यांचाहि आभारी आहे.

शिवाजी नगर, पुणे नं. ५
ता. ५-१०-४८

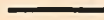
शं. द. जावडेकर

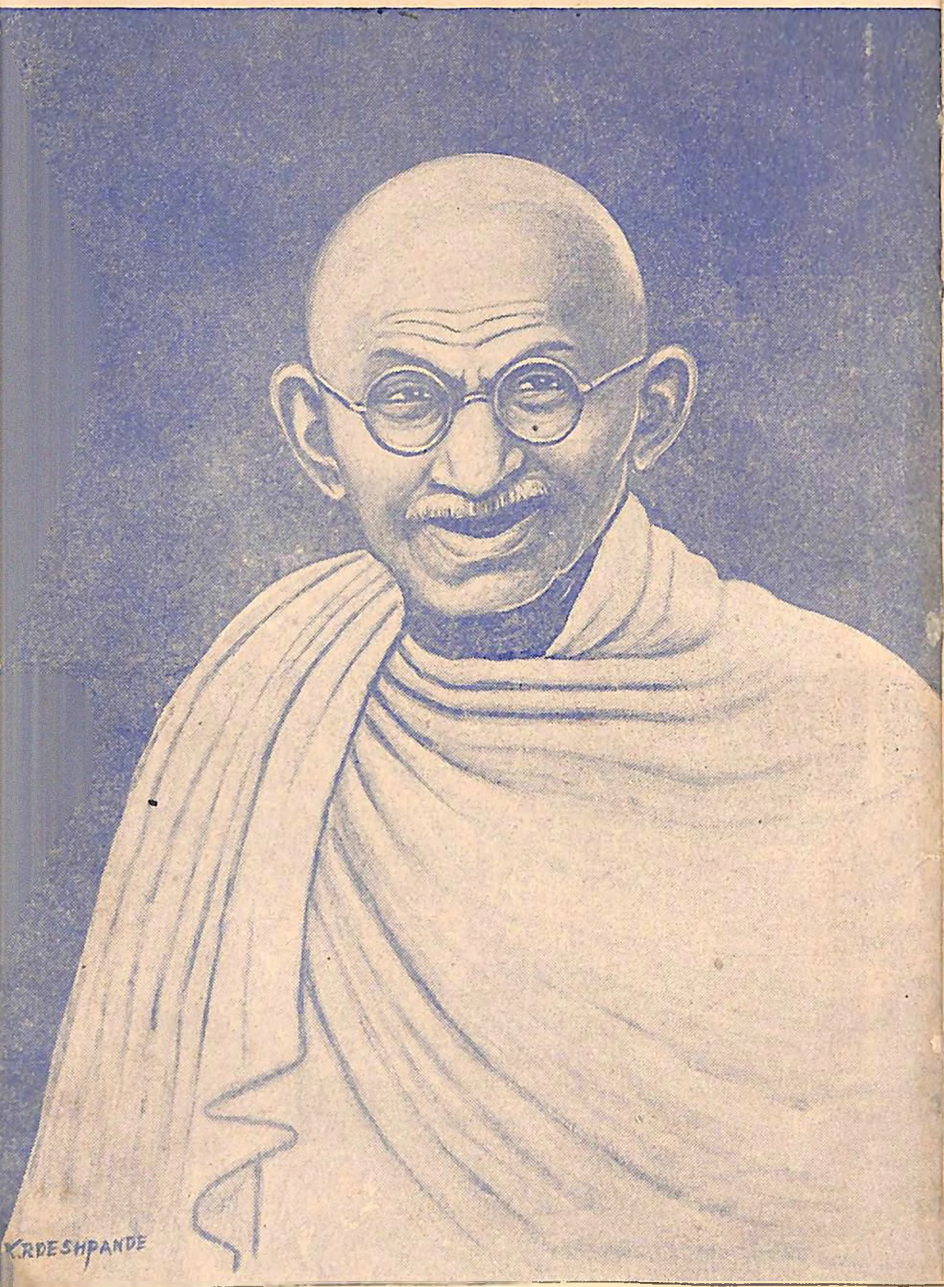
निवेदन

बेचाळीसच्या स्वातंत्र्ययुद्धांतील तुरुंगवासांत महाराष्ट्रांतील महान् ध्येयार्थी विचारवंत आचार्य जावडेकर यांची बौद्धिक, प्रवचनें एकायला मिळालीं. आचार्य भागवतांची जागतिक तत्त्वज्ञानावरची ५०-६० तेंजस्वी प्रवचने मी पकडला जाण्याआधीच होऊन गेलीं होतीं. नाहीतर तोहि अमर लाभ झाला असता. भरभर टिपून घेण्याची मला संवय. पूज्य विनोबाजींची गीताप्रवचनें ३२ सालीं धुळें तुरुंगांत टिपून घेतलीं. तीं आतां प्रसिद्ध झालीं आहेत. ४३ मध्ये अचार्यांनीं गांधीजयान्ति सप्ताहांत महात्माजींच्या दर्शनावर, तत्त्वज्ञानावर सात प्रवचनें दिलीं तीं मीं येथें दिलीं आहेत. कचित् संदर्भ तुटला असेल. कोठें अर्थबोध स्पष्ट नसेल, तर तो माझा दोष आहे. धाईत टिपून घेतांना राहून गेले असतील कांहीं शब्द, कांहीं विचार. या प्रवचनांत जें चांगलें आहे तें आचार्यांचें. त्यांना सारें श्रेय. मी केवळ लेखक. जे दोष असतील त्यांची क्षमा मागण्यापलीकडे मी काय करूं ?

पां. स. साने

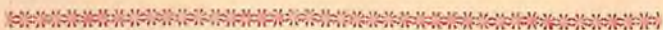
महात्मा गांधींचें दर्शन

प्रकरण १ लें

आज भाद्रपद वद्य द्वादशी. या तिथीला जी तारीख येते तिच्या पासून आरंभ करून दोन आक्टोबरपर्यंत आपण गांधीजयंतीसप्ताह पाळीत असतो. भाद्रपद वद्य द्वादशीस पंचांगाप्रमाणें महात्माजींचा जन्म झाला इंग्रजी जन्मतारीख २ आक्टोबर. जगभर सर्वत्र २ आक्टोबरलाच गांधीजयंती हेते. भाद्रपद वद्य द्वादशीस आतां रेंटिया वारस म्हणजे चरक्याची द्वादशी असें नांव देण्यांत आलें आहे. कारण महात्माजी म्हणजे रेंटिया. ते एकदां म्हणाले होते, माझा वाढदिवस साजरा करायचा असेल तर खादी खपवा; चरका सर्वत्र न्या. म्हणून त्यांच्या जन्मतिथीलाच रेंटिया वारस नांव देऊन गुजराथनें चरका अमर केला. म्हणजेच एक प्रकारें महात्माजींना व त्यांच्या कार्याला अमर केलें आहे. असा हा गांधीजयंतीसप्ताह आपण आजपासून सुरू करीत

आहोत. या सप्ताहाच्या कार्यक्रमांत गांधीतत्त्वज्ञान किंवा गांधीदर्शन या विषयावर सात दिवस सात प्रवचनें देण्याचें मीं योजिलें आहे. महात्मा गांधी हे आज २५३० वर्षे आपल्या पुढें सतत उभे आहेत. नाना स्वरूपांत उभे आहेत. महान् क्रान्तिकार्य त्यांनीं चालविलें आहे. आपणहि सारे त्यांच्या या कामामध्ये आपापल्या शक्तीप्रमाणें भाग घेत आहोत. महात्मा गांधीचें चरित्र जगाला नवीन दृष्टिकोण देणारें असल्यामुळें त्याला गांधी-दर्शन किंवा सत्याग्रहदर्शन असें नांव द्यायला हरकत नाहीं. आज आपल्या देशांत अनेक दर्शनें रूढ आहेत. निरनिराळीं दर्शनें मोठमोठ्या विभूतींनीं या देशाला प्राचीन काळापासून दिलीं आहेत. परंतु महात्मा गांधींनीं आणखी एक नवीन दर्शन दिलें आहे; अशा श्रद्धेनें आपण त्यांच्याकडे बघतो, त्यांच्या कार्यांत सामील होतो. महात्मा गांधींच्या चरित्राच्या द्वारां हें नवीन दर्शन, हें नवीन तत्त्वज्ञान जगाला मिळत आहे, या निष्ठेनें आपण त्यांचें शक्यनुसार अनुकरण करीत आहोत.

ज्या वेळेस एखाद्या पुढाऱ्याच्या विचारांस आपण दर्शन असें नांव देतो, त्या वेळेस ते विचार आपल्या जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारे आहेत असें आपण समजत असतो. जीवनाच्या संपूर्ण तत्त्वज्ञानाला आपण दर्शन हें नांव देत असतो. सारें जीवन अंतर्ब्राह्म कसें आहे व तें कसें अज्ञावें याचें अचूक व सम्यक् दर्शन जो महापुरुष घडवितो, त्याच्या विचारांना, त्याच्या तत्त्वज्ञानाला आपण दर्शन ही पारिभाषिक संज्ञा देत असतो. अशीं दर्शनें जगांत निरनिराळ्या वेळीं रूढ होत असतात. आजहि

आहेत. महात्मा गांधींकडे केवळ एक मोठे राजकीय पुढारी एवढ्याच दृष्टीने आतां आपण पहात नाही. जगहि एवढ्याच अर्थाने पहात नाही. आज जगांत सर्वतोमुखी “ आम्हांस नवीन जग निर्मावयाचें आहे, ” ही भाषा ऐकू येते. ही भाषा राजकारणाहून अधिक व्यापक आहे. एखादी नवीन शासनपद्धतीच फक्त आम्हांस निर्मावयाची आहे असे नाही; एखादे नवीन राष्ट्रच फक्त निर्मावयाचें आहे असे नाही; तर नवीन जग निर्मावयाचें आहे. हें ध्येय आज सर्वासमोर उभें आहे. हें ध्येय सर्वत्र उच्चारिलें जात आहे. सर्व जनतेंत नवीन जग निर्माण करण्याची आशा आकांक्षा आज उत्पन्न झाली आहे. आणि जनतेंत सर्वत्र उत्पन्न झालेली जी ही आशा तिच्या पूर्तीसाठी, हें नवीन जग प्रत्यक्षांत यावें. यासाठीं आज जगांत अनेक लोक प्रयत्न करीत आहेत. असे प्रयत्न करणाऱ्यांपैकींच महात्मा गांधी हेहि एक आहेत. कोणी शस्त्रबळानें युद्ध करून नवीन जग निर्मू पाहात आहेत. कोणी शस्त्रबळानें क्रान्ति घडवून आणून जगाचा कायापालट करूं पाहात आहेत. एखादे युद्ध पुकारून त्यांत मिळणाऱ्या विजयांतून नवीन दुनिया पैदा करूं, नवें जग निर्मू अशी आशा कोणी उराशीं बाळगून आहेत. परंतु या मार्गांनीं नवीन जग निर्माण होईल असे महात्मा गांधींना वाटत नाही. महात्मा गांधींचे जीवनाचें दर्शन या लोकांच्या दर्शनापेक्षां निराळें आहे. त्यांनीं गेलीं २०।२५ वर्षे किंवा आफ्रिकेंत असल्यापासून जो प्रयोग सुरू केला आहे, ज्या अनेक चळवळी त्यांनीं केल्या व करीत आहेत, त्या सर्वांच्या

बुडाशीं असें एक तत्वज्ञान आहे, असें एक विशाल दर्शन आहे कीं त्याला इतिहासांत दुसरा दाखला नाही. महात्मा गांधी क्रान्तिकारी आहेत. परंतु आजपर्यंत होऊन गेलेल्या सर्व क्रान्तिकारकांहून ते निराळे आहेत. ते एक थोर धर्म-पुरुष आहेत. परंतु आजपर्यंत होऊन गेलेल्या धर्मपुरुषांहून-हि ते विभिन्न आहेत. ते एक थोर राजकीय नेते आहेत परंतु इतर सर्व राजकीय नेत्यांहून ते निराळे आहेत. त्यांची विभूति अशी सर्वांहून भिन्न असली तरी ते पुनः पुन्हा सांगत असतात कीं मी जें काहीं सांगत आहे, मी जीं तत्वे सांगत आहे त्यांत नवीन असें काहीं नाही. मी पूर्वीचीच तीं सनातन तत्वे सांगत आहे. महात्माजी जरी असें म्हणत असले तरी त्या जुन्या तत्वांच्या आचरणासंबंधी ते नवीन दृष्टि देत आहेत यांत शंका नाही. महात्माजी जें सांगत आहेत तें जुने-हि नाही व नवीनहि नाही. ते जीं तत्वे सांगतात तीं जुनीं म्हणजे शिळीं या अर्थानें सांगत नाहीत. काहीं तरी नवीन अर्थ त्या जुन्या तत्वांत ते ओततात. आणि यामुळेच सर्व हिंदी जनतेचें चित्त त्यांनीं ओढून घेतलें आहे. नवीन हिंदी राष्ट्र निर्माण करण्यासाठीं झगडणारी जी काँग्रेस संस्था तिचें चित्त त्यांनीं ओढून घेतलें आहे आणि काँग्रेसच्या नेतृत्वामुळे राजकीय पुढारी म्हणून आज जगापुढें ते आहेत. काँग्रेस-मध्ये ते आले व राजकारण हा त्यांचा नित्यांचा एक व्यवसाय झाला. परंतु त्यांचा संदेश राजकारणापुरताच नाही. राजकारण म्हणजे काहीं संपूर्ण जीवन नाही. राजकारणाच्या मर्यादा ते जितक्या समजतात तितक्या अन्य कोणासहि समजलेल्या नाहीत.

महात्मा गार्धीसारखी अलैकिक विभूति जनतेच्या संसारांत जेव्हां उतरते, एखादें नवीन तत्त्वज्ञान घेऊन जेव्हां ती जनतेसमोर येते, तेव्हां ती केवळ शब्दपांडित्याने पुढें येत नसते. अशी विभूति आपल्या आचरणानें जगासमोर येते; ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. गीतेवर लिहिलेल्या अनासक्तियोगाच्या प्रस्तावनेत त्यांनीं म्हटलें आहे, “गीतेचा केवळ शास्त्रीय पांडित्याच्या दृष्टीने विचार करण्याची माझी पात्रता नाही. परंतु त्या तत्त्वांचें आमरण आचरण करण्याची खटपट करणारा या दृष्टीने माझी पात्रता आहे.” अशा अर्थाचे त्यांचे शब्द आहेत. कोणत्याहि तत्त्वज्ञानाचें रहस्य काय, त्या तत्त्वज्ञानाचें मर्म काय, असा जेव्हां प्रश्न समोर येतो, तेव्हां त्याचें अनुकरण करून पाहा हेंच उत्तर असतें. प्रत्यक्ष व्यवहार हीच त्या तत्त्वज्ञानाची कसोटी. ज्या व्यवहारांत आपणांस रहावयाचें असतें त्या व्यवहारांतच जर तें तत्त्वज्ञान आपण आपणू लागलों तरच त्याचें रहस्य कळेल आणि याच दृष्टीने महात्माजींनीं अनासक्तियोग पुस्तक लिहिलें. आणि भगवद्गीतेच्या अर्थासंबंधानें ज्या निरनिराळ्या मीमांसा आजपर्यंत झाल्या, त्यांहून नवीन दृष्टि त्यांनीं दिली आहे.

अनासक्तियोग हें छोटें पुस्तक आहे. भगवद्गीतेतून अहिंसा धर्म निघूं शकतो असें त्यांत महात्माजी सांगतात. भगवद्गीतेत अहिंसा आहे. ही गोष्ट आपल्या जड बुद्धीला समजली नसती. असें कोणी पूर्वीं सांगता तर आपण हसलों असतो; परंतु नव्या दृष्टीनें पूर्वींच्या ग्रंथाकडे पाहण्याची दृष्टि आली म्हणजे मग वाटूं लागते कीं महात्माजी म्हणतात तें बरोबर असूं शकेल. ही नवी दृष्टि देणारा मनुष्य भेटला पाहिजे.

असा मनुष्य भेटला की सामान्य माणसालाही मग तें
 सारें बरोबर वाटूं लागतें. सत्य, अहिंसा हे शब्द नवीन
 नाहींत. हीं तच्चे नवीन नाहींत. परंतु या तत्त्वांचा व्यवहा-
 राशीं कोठें कसा संबंध आणायचा हा प्रश्न असतो. आणि
 जेव्हां हीं तच्चे व्यवहारांत आणण्याची धडपड सुरू होते
 तेव्हां सत्यनिष्ठेला निराळाच अर्थ येतो. अहिंसाव्रत पाळा
 असें आजपर्यंत अनेकांनीं सांगितलें आहे. परंतु अहिंसाव्रत
 पाळणाऱ्यानें, सत्याचें व्रत पाळणाऱ्यानें, जुलमी कायदा
 मोडावा हें आजपर्यंत कोणी सांगितल्याचें उदाहरण नाहीं.
 राजकारणांत सत्य, अहिंसा पाळा असें सांगणारा कोणी
 आजपर्यंत झाला नाहीं. सत्यासाठीं, अहिंसेसाठीं राजकारणा-
 चा संन्यास घेतलेले, राज्यें, साम्राज्यें सोडून भागीरथीच्या
 तीरावर किंवा हिमालयांत जाऊन बसलेले असे ध्येयार्थी
 लोक आपणांस दिसतात. अशा सर्व-संन्यास वृत्तींतच परम
 आनंद आहे असें मानणारे व सांगणारे पुरुष झाले. पूर्वी
 झाले, आजहि असतील. जो मोक्षार्थी आहे, ज्याला मोक्षाची
 तळमळ आहे, त्यानें कुटुंब, राज्य, व्यवहार, हा संसार
 यांचा त्याग करूनच गेलें पाहिजे असें ते सांगत. भौतिक
 सुखापेक्षां अशा संन्यासांत अधिक आनंद आहे असें ते
 म्हणत. सर्व धर्मांतून असें सांगितलेलें आहे. असें
 वर्तनच आत्मप्राप्तीचें खरें साधन अशी घोषणा सर्व
 धर्म करतात. खरा आनंद संसारांत नसून परमार्थांत
 आहे असें सांगणारे महात्मे आजपर्यंत झाले. आणि अशा
 मोक्षार्थी ऋषीमुनींनीं, यतींनीं, राजधर्माचा संन्यास करून
 एखादा राजा निवृत्त होत असेल तर त्याला तूं राज्य सोडूं

नकोस, जी कांहीं हिंसा होईल ती अपरिहार्य समजून वागू असें सांगून प्रवृत्त केले आहे. राजे लोकांना वाटे कीं यति-धर्म श्रेष्ठ आहे. आमच्या राजधर्मात हिंसा, अन्याय, अप्रामाणिकपणा पदोपदीं येतात. प्रसंगी कठोर व्हावे लागते, शासन करावे लागते, सत्य मोडावे लागते, दंभ दाखवावा लागतो. हा राजधर्म पापमूलक आहे. नकोच हा. असें म्हणून कांहीं राजे खरोखरच निवृत्त होऊं पाहात. श्री शिवाजी महाराजहि एकदां निवृत्त होऊं पाहात होते. तुकाराम महाराजांनीं त्यांना सांगितले, “ तूं समर्थाकडे जा. ” शिवाजी महाराज समर्थाकडे गेले. समर्थांनीं सांगितले, “ शिवबा, लोक-संग्रह व समाजधारणा यासाठीं स्वधर्म सोडून जाऊं नका. जी कांहीं कठोरता तुमच्या धर्मात येईल ती अपरिहार्य समजा. ” असा उपदेश आजपर्यंत सारे करीत आले. राजकारणांत हिंसा, अमत्य असणारच; अपरिहार्य आहेत या गोष्टी. अनासक्तबुद्धीनें त्या गोष्टी कराव्या असें सांगत. लोकमान्य टिळकहि असेंच सांगतात.

वास्तविक धर्माला असा उपदेश करावा लागतो कीं संसारांत फार नका रमूं. परमार्थाकडे लक्ष द्या. नेहमीं धर्मग्रंथांतील संवादांतून पूर्वपक्षी हा संसाराची बाजू घेणारा असतो. आणि त्याला उत्तर देणारा उत्तरपक्षी हा परमार्थाचा उपदेश करीत असतो. परंतु आपणांस गीतेत निराळाच देखावा दिसतो. येथे अर्जुन निवृत्त होऊं पाहात आहे. परमार्थाकडे जाऊं पाहात आहे, तर गीता त्याला निवृत्त न होऊं देतां कर्मप्रवृत्त करीत आहे. गीता संन्यासमार्गी आहे, सर्व संसार सोडून जाऊं पाहणाऱ्यांस कर्मप्रवृत्त कर-

गारी आहे, निवृत्तिधर्मीयांस प्रवृत्तीच्या पक्षाच्या बाजूने
 उत्तर देणारी म्हणून गीता आहे, असे आपण मानीत आलों
 तें काहीं खोटें नाहीं. परंतु महात्मा गांधींनी जी भूमिका
 घेतली आहे, ती प्रवृत्तीची असली तरी गीतेहून निराळी
 आहे. ते आपल्या भूमिकेवरून एक निराळीच दृष्टि देत
 आहेत. राजकारणांत हिंसा आहे वगैरे शंका घेणाऱ्यांस
 महात्माजी असें नाहीं उत्तर देत कीं अपरिहार्य समजून
 धनासक्त राहून ती हिंसा तूं कर. ते निराळ्याच रीतीनें
 शंका निरसन करूं पाहतात. राजकारण, व्यवहार वगैरेत
 पूर्वजांनी ज्या मर्यादा घातल्या आहेत, त्या सोडून पुढें
 जाण्याचा काळ आला आहे. पूर्वीच्या धर्मस्थापकांनी, यति-
 मुनींनी ज्या मर्यादा सांगितल्या, ज्या अनुज्ञा सांगितल्या, त्या
 आवश्यक नसून क्षम्य आहेत. राजानें हिंसा केलीच पाहिजे
 असा त्याचा अर्थ नसून त्यानें हिंसा केली तर ती क्षम्य
 आहे असा अर्थ आहे. परंतु क्षम्य म्हणून Permissible
 म्हणून जी गोष्ट सांगतली ती कर्तव्य नाहीं ठरत. आपद्धर्म
 म्हणून ती आहे. ती गोष्ट obligatory केलीच पाहिजे
 अशी नाहीं. कर्तव्ये व्यवहारांत आणतांना अपरिहार्य म्हणून
 त्यांनीं काहीं अनुज्ञा दिल्या. परंतु शेवटीं एक गोष्ट लक्षांत ठेवली
 पाहिजे कीं आपणांस आपला व्यवहार दिवसेंदिवस अधिक
 उच्च पातळीवर न्यावयाचा आहे. व्यवहार व्यवहार असें म्हणत
 वसून कर्तव्ये खाली ओढायचीं नाहींत. महात्मा गांधी भगव-
 द्गीतेकडे या दृष्टीनें पाहतात. या दृष्टीनें तिचें विवेचन
 करूं पाहतात. राजकारणांत ज्या गोष्टी नडत आहेत,
 अडत आहेत, त्यांच्या निराकरणार्थ मी शटर्तो

आहे. असे त्यांनी अनेक वेळां सांगितलें आहे. महात्मा गांधींची जी राजकीय भूमिका आहे ती पूर्वी कोणीहि घेतलेली नाही. पूर्वी म्हणत राजकारण करा. तें करतांना जी हिंसा वगैरे करावी लागेल ती निव्वर बुद्धीनें, अनासक्त रीतीनें करा. पूर्वीच्या लोकांनीं अहिंसा, सत्य इत्यादि तत्वांचाहि जणूं श्रमविभाग केला. बुद्ध, ख्रिस्त, महावीर यांनींच यतिधर्मांत संपूर्ण अहिंसा आणली. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत, राजकारणांत अहिंसा कशी आणतां येईल तें त्यांनीं सांगितलें नाही. तसा प्रयत्नहि कोणी केला नाही. महात्मा गांधी आज असें म्हणतात कीं मी सत्य, अहिंसा इत्यादि तत्त्वे सर्व जीवनांत आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत, समाज, राजकारण, धर्म सर्व ठिकाणींही सनातन तत्त्वे आणण्यासाठीं मी झटत आहे. यामुळेंच महात्माजी आज नवीन दर्शन देत आहेत. पूर्वजांचे प्रयोग आणखी पुढें नेत आहेत. त्यांत भर घालीत आहेत. नवीन दृष्टि व नवीन अनुभवांचें तत्त्वज्ञान देत आहेत. ते आज म्हणतात कीं, सत्यनिष्ठ ज्याला रहावयाचें असेल त्यानें सरकारशीं झगडलें पाहिजे. अन्याय्य सरकारशीं जोपर्यंत आपण झगडत नाहीं तोपर्यंत आपण सत्यनिष्ठ आहोंत, धर्मनिष्ठ आहोंत, अहिंसक आहोंत, असा दावा करणें खोटें आहे. हीं थोर तत्त्वे आपण पाळतो असें म्हणणें खोटें आहे. महात्माजी राजकारणांत शिरले ते जगाची सुधारणा करावी म्हणून नाहीं शिरले. या वृत्तीनें ते राजकारणप्रवृत्त झाले नाहीत. स्वतःची सुधारणा करण्यासाठीं म्हणून ते राजकारणांत उतरले. स्वतःची सुधारणा, स्वतःची आध्यात्मिक व

नैतिक सुधारणा करतां करतां त्यांना असें दिसून आलें कीं स्वतःची सुधारणा व जगाची सुधारणा या गोष्टी भिन्न नाहींत. त्या एकच आहेत. ते दक्षिण आफ्रिकेंत गेले. बॅरिस्टर होऊन गेले. परन्तु तेथें त्यांना लौकरच असें दिसून आलें कीं झगडा केल्याशिवाय स्वतःचा धर्म पाळतां येत नाहीं. मी येथील सरकारशीं झगडा न करीन तर माझा विकास थांबेल, मी कर्तव्यच्युत होईन, मी आत्म्याची प्रतारणा केली असें होईल असें त्यांना वाटलें. आणि हा झगडा केवळ माझाच न राहातां तो सर्वांचा झाला पाहिजे, असेंहि त्यांस दिसलें आणि हा झगडा आजपर्यंत कधीं कोणी केला नाहीं अशा पद्धतीनें करावला ते उभे राहिलें. सत्यार्थी लोकांनीं राजसत्तेविरुद्ध झगडा केल्याचीं उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत फार थोडीं आहेत. आपल्या देशांत फारशी नाहींत व जगाच्या इतिहासांतहि फारशी नाहींत. महात्मा गांधींचा हा प्रयोग असा अपूर्व आहे. द. आफ्रिकेंत त्यांना दिसले कीं मी जर झगडणार नाहीं तर मला धर्म पाळतां येणार नाहीं. इतरहि बंधु न उठतील तर त्यांचेंहि कल्याण नाहीं. त्यांनींहि या झगड्यांत आलें पाहिजे. द. आफ्रिकेंतील झगडा तेथील सव हिंदी जनतेचा त्यांनीं केला. परन्तु पुढें असें दिसलें कीं दक्षिण आफ्रिकेचा प्रश्न सुटायला हवा असेल तर हिंदुस्थान स्वतंत्र केला पाहिजे. जेंपयत हिंदुस्थान स्वतंत्र होत नाहीं तोंपर्यंत हिंदी जनतेचे, जगांतील गुलामगिरीचे प्रश्न सुटणार नाहींत. म्हणून आफ्रिकतून येथें येऊन हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न त्यांनीं हातीं घेतला. आणि हिंदी स्वातंत्र्यार्थ लढतां लढतां त्यांना असें

दिसून आल की हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न जगाशी जोडलेला आहे. सान्या जगाचीच सुधारणा झाली पाहिजे. तोंपर्यंत माझा, देशाचा किंवा इतर देशांचाहि प्रश्न खऱ्या संपूर्ण अर्थाने सुटणार नाही. अशा रीतीने स्वतःच्या कष्टिधर्मातून, स्वतःच्या वैयक्तिक मोक्षांतून ते समष्टीच्या, सर्व जगाच्या धर्माकडे, जगाच्या मोक्षाकडे आले. स्वतःच्या मोक्षाची त्यांना जितकी उक्त इच्छा आहे, तितकीच जगाच्या मोक्षाचीहि आहे. सारे जग सुधारावयाचे असेल तर राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, धर्मकारण हीं अलग ठेवून चालणार नाहीत. ही गोष्ट त्यांना स्पष्टपणे दिसली. आणि म्हणून ते जरी मोक्षार्थी असले तरी ते राजकारण करू लागले. अर्थकारण करू लागले. आणि हे सर्व व्यवहार करीत असतांना एक नवीन दृष्टि त्यांनी दिली. धर्म या सर्व गोष्टीत भरून राहिला आहे, सत्याची व अहिंसेची हवा या सर्वांत खेळती राहिली पाहिजे असे त्यांनी शिकविले. महात्माजींची दृष्टि मोक्षार्थी असली तरी अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण या सर्वांत ती वावरत असते. त्यांची चतुर्विध दृष्टि आहे. एकांगी नाही. या चारी गोष्टी सत्य व अहिंसेच्या पायावर उभारतां आल्या तरच खरे स्वराज्य लाभेल असे त्यांचे मत आहे. यालाच ते स्वराज्याचा चौरस Square of Swara असे म्हणतात. या चौरसाच्या एका बाजूस अर्थकारण व राजकारण आहे. दुसऱ्या बाजूस धर्म : नीति आहे.

असा हा चौरस आहे. अर्थकारण आणि राजकारण यांत धर्म व नीति आणणे हे महात्माजींच्या जीवनाचे ध्येय आहे. आजपर्यंत जे धर्मशिक्षक झाले त्यांनी राज्यव्यवहार करतांना थोडीशी हिंसा अपरिहार्य आहे असे सांगितले. ही हिंसा ते गृहितच धरून चालले. ही हिंसा राजकारणांतूनहि कशी कमी करतां येईल व एक दिवस अजीवात कशी नष्ट करतां येईल याचा विचार आजपर्यंत कोणी केला नाही. तसेच अर्थकारणांत, व्यापारांत खोटेपणा थोडा यायचाच, थोडी लबाडी असायर्चाच असे जणू आपण म्हणत होतो. सत्य, अहिंसा इत्यादि तत्वे आपण यतीच्या, साधुमंतांच्या कम्पा-उंडांत नेऊन ठेवून दिलीं व्यवहारांत असे कसे चालेल असे म्हणत बसलो. परंतु महात्माजींनी ही परंपरा झुगारून दिली आहे. आजच्या अर्थकारणांत अन्याय, पिळवणूक असेल, खोटेपणा असेल तर निरालेच अर्थशास्त्र निर्मूया असे ते म्हणू लागले. चरका, ग्रामोद्योग वगैरेच्या द्वारां अर्थकारणांत ते समता आणा असे शिकवू लागले. धर्मकारणांतहि सत्य व अहिंसा त्यांनी आणिली. ते सर्व धर्म समान मानतात. ज्या अर्थाने महात्माजी सर्व-धर्म-समानत्वाचा स्वीकार करतात त्या अर्थान पूर्वी कधी केला गेला नव्हता. सर्व धर्म एकच आहेत; हिंदुधर्म, ख्रिश्चनधर्म, मुसलमानी धर्म, बुद्धधर्म इत्यादि धर्म एकाच भूमिकेवर उभे आहेत असे कोणी म्हटले तर आपणांस पटणार नाही, परंतु महात्मा गांधी ज्या दृष्टीने विचार करतात, त्या दृष्टीने सर्वधर्म समान आहेत, असे मानण्यास प्रत्यवाय वाटत नाही.

अनासक्ति-योग लिहितांना महात्माजींनी कोणती दृष्टि

घेतली आहे ? अर्जुन लढत नसतो. तो युद्ध टाळू पाहातो. श्रीकृष्ण त्याला झगडा करायला उद्युक्त करतात. गीता ही युद्धार्थ प्रवृत्त करणारी आहे ही गोष्ट महात्माजी मानतात. कोणी म्हणतात की महात्माजी तर अहिंसा शिकवितात. आणि पुन्हा गीतेला कसे मानतात ? अर्जुन शस्त्र खाली टाकतो. महात्माजीहि शस्त्र दूर ठेवा सांगत आहेत. महात्माजींची भूमिका व अर्जुनाची भूमिका दोन्ही समान आहेत, असे काही प्रवचनकार अद्यापहि सांगतात. अर्जुन काय म्हणत होता ?

“ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ” ॥

अर्जुन म्हणतो “ हातीं शस्त्र न घेतलेल्या व प्रतिकार न करणाऱ्या मला जरी कौरवांनी मारलें तरी तेंही माझ्या कल्याणाचेंच होईल. ” अर्जुन निःशस्त्र व अप्रतिकार असा आहे. परंतु महात्माजींची भूमिका निराळी आहे. ते हातीं शस्त्र देत नाहीत, परंतु प्रतिकार करूं नका असे त्यांनीं कधीहि सांगितलें नाही. अर्जुनाची भूमिका आपण जरा अशी मांडूं या; हे इंद्रज आपलेच बंधु. आपण जाति, धर्म, देश यांचे भेद लक्षांत आणतां कामा नये; त्यांना बंधु म्हणूनच आपण मानलें पाहिजे. त्यांनीं आपला द्वेष केला तरी त्यांचा आपण नाहीं करतां कामा. त्यांच्यावर प्रेम करावें. (भगवद्गीतेनेंही असा उपदेश ठायीं ठायीं केला आहे. त्यांत काही नवीन नाही.) परंतु भगवद्गीतेच्या शिकवणीचा असा अर्थ नाही कीं अन्यायानें कोणी राज्य घेतलें तरी स्वस्थ बसावें. आपल्या बंधूनींच राज्य घेतलें. घेईनात का.

काय हरकत ? सर्वस्व घेतलें तरी आपण प्रतिकार न करतां स्वस्थ वसावें, असें अर्जुन म्हणतो. त्यांनीं झगडा सुखं केला, तरी आपण निमुटपणें वसावें असें तो म्हणतो. परंतु अर्जुनाची ही भूमिका मान्य केली तर जगाचें, समाजाचें, संस्कृतीचें रक्षण होणार नाही. म्हणून श्रीकृष्णानीं अर्जुनास या नैष्कर्म्यापासून परावृत्त केलें. अर्जुनानें अहिंसावादाच्या दृष्टीनें प्रश्न केलाच नाही. तो कां अहिंसेला कंटाळला होता ? नाही. अहिंसेचा पूर्वपक्षहि त्यानें केला नाही. अहिंसेचा मुद्दा त्यानें काढलाच नाही म्हणून त्या मुद्याचें गीतेंत खंडनहि नाही. अर्जुनाची भूमिका एवढीच होती कीं, नातलगांची, आप्तेष्टांची, गुरुजनांची हिंसा करावी कीं नाही. ज्ञानेश्वरींत अर्जुनाची भूमिका फार उत्कृष्ट रीतीनें मांडलेली आहे.

आम्ही दिगांतीचे भूपाळ । विभांडूनि सकळ

मग संतोषविजे कुळ । आपुलें जें

अर्जुन क्षत्रियत्व विसरला नव्हता. जगांतील राजे महाराजे जिंकावें. जगाचें राज्य मिळवून आपल्या कुळाचा गौरव वाढवावा. आपल्या देशाचें, राष्ट्राचें वैभव इतरांना निर्दाळून वाढवावें ही पूर्वजांची प्रथा तो जाणतो परंतु जगाला जिंकून ज्यांचा गौरव वाढवावयाचा, त्यांनाच आज कसें मारायचें ? त्या आपांना, आपल्याच कुळांतील बंधूंना कसें मारायचें हा प्रश्न अर्जुनाला पडतो. ज्या कुळाच्या मोठेपणासाठीं इतरांना जिंकायचें त्या माझ्या कुळांतल्यांना कसें मारूं असें अर्जुन मोठ्या विषण्णतेनें विचारतो.

“ ऐसियाते कैसेनि मारूं । कवणावरी शस्त्र धरूं
निजहृदया करूं । घातु केवी ”

अर्जुनासमोर युद्ध करावें कीं न करावें असा प्रश्न नाही. इतरांशीं लढावे, स्वकीयांशीं लढूं नये ही गोष्ट अर्जुन जाणतो. या स्वकीयांशीं, गुरुजनांशीं कसें लढूं हा त्याचा प्रश्न आहे. मी युद्ध करणार नाही, मी रानावनांत जातो असे अर्जुन म्हणतो परंतु श्रीकृष्णांनीं त्याच्या विचारांतील चूक दाखवून, त्याच्या प्रश्नांतील चूक दाखवून त्याला युद्धप्रवृत्त केले आहे. अर्जुन म्हणतो, “मला नको हें राज्य. या राज्य-सुखाची मला वासना नाही. माझे राज्य, माझा हिस्सा यांनीं घेतला तरी चालेल.” अशा युद्धनिवृत्त अर्जुनाला श्रीकृष्णांनीं कां प्रवृत्त केले ? कारण अर्जुनाचा आतां तो वैयक्तिक प्रश्न राहिला नव्हता. अर्जुनाच्या पलीकडे जाऊं तेव्हांच त्या प्रश्नाचें उत्तर मिळेल. ज्यावेळेस कौरवांचें व पांडवांचें युद्ध पुकारलें गेलें त्यावेळेस कौरव कौरव म्हणून नव्हते. पांडव पांडव म्हणून नव्हते. कौरव म्हणजे अन्यायाचे प्रतीक व पांडव म्हणजे न्यायाचें प्रतीक अशी ती परिस्थिति होती. एका बाजूस न्याय व एका बाजूस अन्याय असा तो प्रकार होता. अर्जुनानें पांडवांसाठीं म्हणून लढावयाचें नव्हतें. तर न्यायासाठीं त्यानें लढावयाचें होतें. ही कर्तव्यनिष्ठा त्यानें सोडणें धर्म्य नव्हतें. जर तो ती गोष्ट टाळू पाहील तर अन्यायाचें पारिपत्य कसें व्हायचें ? अन्यायाचें पारिपत्य झालेंच पाहिजे. न्यायासाठीं लढण्याची निष्ठाच जर जगांतून नष्ट होईल तर या जगांत अन्यायी लोकांचें राज्य होईल. म्हातारी मेव्याचें दुःख नाही, परंतु काळ सोकावतो. मला राज्य नको असें म्हणून प्रश्न सुटत

नाहीं. एखाद्याने माझ्यावर अन्याय केला तर मी स्वस्थ वसलों समजा. परंतु तो उन्मत्त मनुष्य मग दुसऱ्यावर अन्याय करील. तो दुसऱ्यांची हिंसा करील. एखादा पिसाळलेला कुत्रा आतां माझ्यावर आला. मी म्हटलें कीं चावूं दे मला. परंतु तेवढ्याने इतरांचा प्रश्न सुटत नाही. अन्यायाचे निवारण करण्याचें साधन समाजापुढें सदैव हवें. अन्याय सहन करा असें म्हणणें म्हणजे अन्याय आहे. महात्मा गांधींची ही अशी दृष्टि आहे. ते राजकारणांत या दृष्टीनें पडले आहेत. स्वतःच्या मोक्षासाठीं व जगाच्या मोक्षासाठीं, अन्याय दूर करण्यासाठीं, लढणें त्यांना कर्तव्य वाटतें.

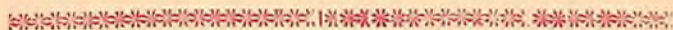
वास्तविक स्वराज्याचा लढा हा पोटापाण्याचा आहे. घरदार मिळवें, संततिसंपत्ति लाभावी, संसार सुखाचा व्हावा म्हणून स्वराज्य आहे. स्वराज्याचा लढा हा कांहीं आपण सोर मोक्षासाठीं नाही करीत. भौतिक कारणासाठीं हा लढा आहे. परंतु महात्माजींच्या नेतृत्वाखालीं चाललेला हा झगडा भौतिक कारणासाठीं असला तरी तो मोक्षाच्या विरुद्ध नाही. स्वराज्याचा हा लढा त्यांनीं मोक्षाचाहि केला आहे. हा स्वातंत्र्याचा लढा मोक्षाविरुद्ध मार्गानें चालूं नये असें त्यांचें म्हणणें आहे. त्यांना सांसारिक सुखाची लालसा नाही. संतति, संपत्ति इत्यादींचा त्यांनीं होम केला आहे. कांहीं पाश त्यांनीं ठेविले नाहीत.

“ संसारासी आग लावूनियां हातें
मागुतें परौतें पाहूं नये ”

असें त्यांनीं केले आहे. संतति संपत्तीचा मोह नसतां हि ते या स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत कां सामील झाले ! लढ्यांत

पडले एवढेच नव्हे तर तो लढा सर्वांहून अधिक तीव्रतेने
 ते चालवीत आहेत. त्यांना आसक्ति व मोह नाही.
 तरीहि ते स्वराज्यासाठी तडफडत आहेत. त्यांचा मार्ग
 कोणताहि असो. तो मार्ग कोणास पसंत असो, नसो. परंतु
 सार्वजनिक सेवा, हे स्वराज्याचे काम, ते जितक्या तीव्रतेने
 करीत आहेत तसे कोणी करीत आहे असे दिसणार नाही.
 क्षणाचीहि त्यांना विश्रांति नाही. अक्षरशः अहर्निश
 ते झगडत आहेत. झोपेत स्वप्न पडले तरी ते स्वराज्या-
 संबंधीच पडावे. या आतांच्या ४२ च्या लढ्याच्या आरंभी ते
 म्हणाले, “ माझी झोप नाहीशी झाली आहे. ” स्वराज्यार्थ
 त्यांचे जे हे अविरत परिश्रम चालले आहेत, त्यांत त्यांचा
 हात धरणारा कोणीहि नाही. कोणत्या बुद्धीने हा निस्संग
 पुरुष हिंदी स्वातंत्र्याच्या या लढ्यांत सामील झाला असावा !
 ते म्हणतील, “ संतति संपत्तीची अभिलाषा मला नाही. मला
 कशाची आसक्ति नाही. कांहीं प्राप्त करून घ्यायचे आहे
 असेहि नाही. मी आत्मकल्याणार्थ हा झगडा चालविला
 आहे. ” अर्जुन म्हणाला होता, “ माझे आत्मकल्याण होत
 नसेल तर त्रैलोक्य-राज्य मिळाले तरी ते मला नको आहे. ”
 युद्ध करून आत्मकल्याण साधेल असे जेव्हां श्रीकृष्ण त्याला
 पटवतात तेव्हाच तो युद्धप्रवृत्त झाला. हे युद्ध कर. आत्म-
 कल्याणार्थी हे विसंगत नाही, असे भगवंतांनी त्याला
 सांगितले. गीतेत हे वैशिष्ट्य आहे. अर्जुनाच्या भूमिकेचे हे
 वैशिष्ट्य आहे. पूर्वपक्षी आत्मकल्याणाची दृष्टि घेणारा असे
 धार्मिक ग्रंथांत बहुधा आढळणार नाही. पूर्वपक्षी नेहमी
 सांसारिक दृष्टीचे असतात, आणि गुरु त्याला आत्मकल्याणा-

कडे आणीत असतो. सामान्य मनुष्य नेहमीं असें विचारतो कीं, “आम्ही भौतिक सुखाच्या मार्गे कां लागू नये ?” आणि गुरु सांगत असतो, “ हे भौतिक सुखभोग सोड. ” जगांतील धार्मिक ग्रंथ पाहिले तर अशा प्रकारचे धार्मिक व नीतीचे संवाद सांपडतात. परंतु भगवद्गीतेतील पूर्वपक्षी निवृत्तकाम होऊं पाहणारा, विरक्त असा आहे. आत्मकल्याणाची भाषा वापरणारा आहे. आत्मकल्याण श्रेष्ठ असें त्याला सांगण्याची जरूरीच नाही. त्याला एवढेंच पटवून द्यायचें आहे कीं जें युद्ध तूं टाळूं पहात आहेस, तें युद्ध आत्मकल्याणास बाधा आणणार नाही. न्यायासाठीं अनासक्तबुद्धीनें तें युद्ध तूं कर.

श्रीकृष्ण ज्याप्रमाणें अर्जुनाला म्हणाले, “ हा लढा टाळूं पाहशील तर आत्मकल्याण गमावशील. आत्मकल्याणास विरुद्ध असें मी तरी कसें सांगेन ? आत्मकल्याणासाठींच लढा कर— ” त्याप्रमाणें महात्मा गांधीहि आत्मकल्याणार्थ हा लढा लढत आहेत. आत्मकल्याणाची दृष्टि असलेला हा महात्मा पुढें होऊन राजकारण आज करीत आहे. समाजांत अशा पुरुषांची एक निराळीच कोटि असते. ही सामान्य माणसांची कोटि नव्हे.

श्रीकृष्ण, जनक, वगैरे मोक्षार्थींनीं निर्मम बुद्धीनें युद्धें केलीं. परंतु महात्माजींनीं सुरू केलेलें सत्याग्रही युद्ध, त्यांनीं आरंभिलेली ही क्रान्ति राजकारणांत अपूर्व आहे. राजकारणांत महात्माजींनीं दिव्य आध्यात्मिकता आज आणली आहे. ही पुढची पायरी आहे. हें नवीन दर्शन आहे. अध्यात्मांतील हा नवीन अनुभव आहे. महात्माजी जरी

भगवद्गीतेत अहिंसा मानीत असले तरी अहिंसेसाठी तिचा अवतार आहे असे तेहि मानीत नाहीत. अनासक्त रीतीने युद्ध करावे असे गीता सांगते. त्या साठी एक भौतिक युद्ध भगवद्गीता दृष्टांतासाठी घेते. अनासक्त रीतीने कोणताहि व्यवहार करावा लागला तरी ते पाप नाही असे गीता सांगते आणि अर्जुनास युद्धार्थ प्रवृत्त करिते.

परंतु आज युद्धाचा व्यवहार निराळ्या रीतीने करण्याची वेळ आली आहे. महात्माजीहि 'मी युद्ध करतो, मी बंड पुकारतो' असेच शब्द वापरतात. 'मी क्रान्ति करतो, झगडा करतो' असे ते म्हणतात. महात्माजींनी युद्धाचा अर्थ व्यापक केला आहे. त्यांचे हे शब्द बाह्यार्थांने घेऊन पुष्कळजण त्यांच्याविषयी गैरसमज फैलावित असतात. "अत्याचारांची काँग्रेसवरील जबाबदारी" या सरकारी चोपड्यांत महात्माजींच्या शब्दांचा असाच दुरुपयोग करण्यांत आलेला आहे. महात्माजी युद्ध, बंड, वगैरे जुनेच शब्द वापरतात. परंतु त्यांत ते नवीन अर्थ ओतीत असतात. त्यांचा भावार्थ निराळा असतो. सरकारने महात्माजींच्या शब्दांचा विपर्यास केला आहे. महात्माजींच्या मनांतील जो अर्थ तो मुद्दाम दडपून टाकला आहे. मी शब्दांचे अर्थ बदलणार आहे असे त्यांनी स्पष्टपणे अनेकदां सांगितले आहे. शब्दांचा नवीन अर्थ करायला मी भगवद्गीतेपासूनच शिकलो असे ते म्हणतात. यज्ञ या शब्दाचा अर्थ भगवद्गीतेने बदलला आहे. ज्ञानयज्ञाची भव्य कल्पना गीतेने दिली आहे. यज्ञ शब्दांतील अर्थाचा भगवद्गीतेने विस्तार केला आहे. आत्मा, ज्ञानप्राप्ति, मोक्ष, वगैरे शब्द पूर्वीचेच रूढ

झालेले, परंतु त्या रूढ शब्दांत नवीन अर्थ ओततां येतो. महात्माजी म्हणतात, “ मीहि युद्ध करीत आहे. आपणांवर अन्याय होत असेल तर त्याच्या निवारणार्थ युद्ध केलेंच पाहिजे.” परंतु हें युद्ध म्हणजे शस्त्रास्त्रांचेंच, हिंसेचेंच असेल किंवा असलें पाहिजे असें नाहीं. युद्ध या शब्दांतील मुख्य भावना कोणती ? प्रतिकार करावा, हक्कांचें संरक्षण करावें, ही भावना आहे. प्रतिकार करण्याचा दुसरा एखादा नवीन प्रकार मी शोधून काढला तर तें युद्धच आहे. आणि हा प्रतिकाराचा मार्ग अमान्य होण्याचें कारण नाहीं. भगवंतांनीं यज्ञाचा अर्थ बदलला. महात्माजी म्हणतात मी युद्धाचा अर्थ बदलतो. हिंसात्मक युद्धानें जी गोष्ट आपण साधूं पाहतों त्यापेक्षां माझ्या अहिंसात्मक युद्धानें ती अधिकच साध्य होईल. जी गोष्ट युद्धाच्या साधनांनं आपण मिळवूं पाहतों, ती वास्तविक आपणांस मिळतच नसते. तात्पुरता विजय वाटला, ध्येय मिळालें असें वाटलें, तरी मागून भ्रमाचा निरास होतो. अहिंसेनेच खरें स्वराज्य मिळेल असें महात्माजी मानतात. अहिंसेनेच असें ते कां म्हणतात ? स्वराज्य हें आपलें साध्य आहे. अहिंसा हेंच साधन कां ? हिंसेचें साधन कां वापरूं नये ? हिंसेचें साधन वापरून मिळणारें स्वराज्य मला नको असें ते कां म्हणतात ? श्रेष्ठ साध्यासाठीं हीन साधन असलें तरी चालेल असें आपण आजपर्यंत शिकत आलों. महात्मा गांधींनीं हा सिद्धांत खोटा ठरविला आहे. हीन साधनांचा अवलंब करून श्रेष्ठ साध्याची प्राप्ति होऊंच शकत नाहीं. साध्यप्राप्तीचे नाना मार्ग आहेत. विनवणी करून, कोर्टकचेरीचा अवलंब करून, थपडा

मारून, अशा अनेक मार्गांनी आपण आपलें गेलेलें घरदार, हिरावून घेतलेले हक्क, यांना परत मिळवूं पाहतों. परंतु विनवणीनें मिळालेलें घर, कोर्टकचेरीच्या द्वारा मिळालेलें घर, थपडा मारून मिळालेलें घर, हीं तिन्हीं घरें एकरूप नाहींत. जें घर विनवणीनें मिळालें, त्यापक्षां कोर्टाच्या मार्गांनीं मिळाले तें घर निराळें आहे; थपडा मारून मिळालेलें घर, आत्मकेशाच्या मार्गांनीं मिळणाऱ्या घराहून वेगळें आहे. महात्माजी म्हणतात “मी जें घर मिळवणार आहे तें तुमच्या घरांहून निराळें आहे. मी जें स्वराज्य आणून देणार आहे तें तुमच्या स्वराज्याहून निराळें आहे.” ज्या प्रकारचें साधन असेल त्या प्रकारचें साध्य शेवटीं पदरांत पडतें. साधनांची परिणति म्हणजेच साध्य. साधनांचे गुणदोष साध्यांत येतात. म्हणून नदोष साधनें वापरावीं म्हणजे निर्दोष ध्येय पदरांत पडेल. महात्माजी खडकावर बांधलेलें भक्कम घर मिळवूं पहात आहेत. वाळूवरचें, कोळमडणारें, क्षणभंगुर, घर काय कामाचें ?

साध्यासाठीं साधनेंहि शुद्ध व उच्च वापरा, अशी उच्च दृष्टि महात्माजीनीं दिली आहे.

प्रवचन २ रे

महात्मा गांधी हे धर्मपुरुष आहेत. त्यांची मूळची प्रेरणा धर्माची आहे. मोक्षप्राप्तीसाठी त्यांचे सारे जीवन. राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, धर्मकारण या सर्वांत ते अहोरात्र भाग घेत आहेत. परंतु त्यांच्या या सर्व उद्योगांच्या मुळाशी मोक्षप्राप्तीची तळमळ आहे. मार्गे स्वराज्याचा चौरस म्हणून जो सांगितला त्यावर त्यांनी एक सुंदर लेख लिहिला होता. त्या लेखांत ते स्पष्टपणे लिहितात की मोक्षासाठी, संपूर्ण सत्यदर्शनासाठी मी अधीर झालो आहे. महात्मा गांधींना राजकारण व धर्मकारण ह्या दोन संपूर्ण भिन्न अशा वस्तु वाटत नाहीत. धर्मासाठीच त्यांचे राजकारण आहे. ते मोक्षासाठी तळमळत आहेत. धर्म हा त्यांना प्राणासमान वाटतो म्हणूनच ते राजकारणांत आले. राजकारणांत आल्याशिवाय सत्याकडे पूर्णपणे जातां येणे शक्य नाही असे त्यांना निःशंकपणे दिसून

आलें. आणि म्हणून ते राजकारणाच्या रंगणांत आले. धर्मासाठी राजकारण, सत्याच्या संपूर्ण दर्शनासाठी राजकारण, हा महात्मार्जीच्या दृष्टिकोणाचा विशेष बिंदु आहे. ज्याला मोक्षप्राप्ति करून घ्यावयाची आहे त्याला राजकारणापासून अलिप्त राहतां येणार नाही असें ते म्हणतात. आणि मोक्षप्राप्ति म्हणजे तरी काय ? मोक्षप्राप्ति म्हणजे 'संपूर्ण सत्याचें दर्शन' असें ते म्हणतात. सत्याचें हें दर्शन प्रेम व अहिंसा यांच्या द्वारा होऊं शकतें अशी त्यांची श्रद्धा आहे. या सत्यदर्शनाच्या ध्येयप्राप्तीसाठी महात्मार्जीना राजकारणांत भाग घेणें कां अवश्य वाटलें याचा आपण विचार केला पाहिजे. एखाद्या मोक्षार्थीला, सत्यदर्शनार्थ तहानलेल्याला त्यासाठी राजकारणांत पडण्याची अपरिहार्य आवश्यकता वाटली असें उदाहरण इतिहासांत नाही. महात्मार्जीना असें दिसून आलें कीं प्रत्येकाच्या जीवनांत राजकारण हें घुसलेलें आहे. समुद्रांत ज्याप्रमाणें भूशिर शिरलेलें असतें त्याप्रमाणें हें राजकारण आपल्या जीवनांत घुसलेलें आहे. राजकारण म्हणजे सत्ताधान्याचें वर्तन एवढ्या संकुचित अर्थानें ते त्याच्याकडे बघत नाहीत. सत्ताधान्यांच्या पापपुण्यांत प्रत्येक प्रजाजन भागीदार होत असतो. न्याय व अन्याय यासाठी प्रत्येक व्यक्ति जबाबदार आहे. जोपर्यंत राज्यसंस्था न्यायानें वागत आहे तोपर्यंत तिच्याशी सहकार करणें धर्म्य आहे. परंतु जर राज्यसंस्था अन्याय करीत असेल तर तिच्याशी असहकार करणें हेंहि सत्यार्थी मनुष्याचें कर्तव्य आहे. सहकार व असहकार ही दोन्ही आपली कर्तव्ये ठरतात. आपण हरघडी सरकारला पाठिंबा देत असतो. सर-

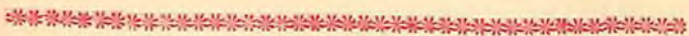

कारला कर देऊन, सरकारचे कायदे पाळून, सरकारची नोकरी करून आपण पाठिंबा देत असतो. ज्यांना काहीं कर द्यावा लागत नाही, अशांनाहि स्वसंरक्षणासाठी राज्यसंस्थेवर अवलंबून राहावे लागते. म्हणून आपण राज्यकर्त्यांना त्यांच्या सर्व व्यवहारांत उचलून धरतो. त्यांना आपण साथ देतो, त्यांच्याशी सहकार्य करतो, मदत करतो. आपण सरकारला साहाय्य करतो; सरकारचें साहाय्य आपण घेतो. असा हा अन्योन्य संबंध आहे. प्रत्येक नागरिकाच्या जीवनांत या प्रमाणे राजकारणाचा कमी अधिक अंश आहे. महात्माजी राजकारण अशा व्यापक अर्थाने घेतात. राजकारणाचे धागे-देरे आपल्या जीवनांत विणले जात असतात. त्यापासून दूर राहता येणार नाही. राज्यसत्तेला साहाय्य देण्याचा प्रश्न जेथे जेथे येतो तेथे तेथे राजकारण येतेच. राजकारण म्हणजे सरकारी नोकरी करणे व नेतृत्व करणे एवढाच नाही. राजकारणांत पडायचें म्हणजे 'पुढारी होण्यासाठी' असा अर्थ ते करीत नाहीत. ज्याला ज्याला म्हणून पापापासून मुक्त व्हावयाचें आहे त्यानें अन्यायी राज्यसंस्थेशी असहकार केला पाहिजे. नाही तर त्या राज्यसत्तेच्या पापांत तो भागीदार हेईल. मी अन्यायी राज्यांत असेन व मी जर मोक्षार्थी असेन तर त्या राज्यांतल कायद्यांचा भंग करणे माझा धर्म होतो. असहकार, कायदेभंग, या गोष्टींचा मला स्वीकार करावाच लागतो. मीच असहकार करावा एवढेंच नाही; सर्व जनतेसहि मी बरोबर घेतलें पाहिजे. जनतेची नैतिक उन्नति व्हावयास हवी असेल तर तिखाहि अन्यायी राज्यसत्तेशी असहकार करण्यास मी उद्युक्त केले पाहिजे. जितक्या

लौकर अन्याय दूर होईल तितक्या लौकर माझा सत्य-
 दर्शनाचा मार्ग मोकळा होईल. अन्याय लौकर दूर होण्या-
 साठी जास्तीत जास्त अधिक जनता उभी करणे हें कर्तव्यच
 ठरते. महात्मा गांधींची राजकारणाकडे बघण्याची ही अशी
 दृष्टि आहे. राजकीय प्रश्न हा सर्वकष आहे. सर्वांच्या
 जीवनाला अनेक बाजूंनी स्पर्श करणारा हा प्रश्न आहे. हा
 प्रश्न सोडून देतां येणार नाही. राजकारण म्हणजे केवळ
 राजधर्म नाही. राजकारणांत राजाचा धर्म येतो तसाच
 प्रजेचाहि धर्म येतो. राजधर्मपेक्षां राजकारणाची व्याप्ति
 अधिक आहे. प्रजाधर्मांत इतर व्यवहार येतात तसच
 राजकीय व्यवहारहि येतो. लोकांना आपण सांगितलें
 पाहिजे कीं या मार्गांनं जा. असहकार करा. महात्माजींना
 म्हणून राजकारणाचा प्रश्न आपल्या मोक्षमार्गांत समाविष्ट
 करावा लागला. दुसरीहि एक गोष्ट त्यांना दिसून आली कीं
 राजकीय प्रश्नाप्रमाणेंच आर्थिक प्रश्नही जीवनांत महत्त्वाचा
 आहे. समाजाची आर्थिक घडी नाट नसेल, सर्वत्र
 अन्नान्नदशा असेल तर मोक्षार्थी माणसाचें मोक्षाकडे
 लक्ष कसें लागेल ? जोंपर्यंत सर्वांना पोटभर अन्न देतां
 येत नाही, तोंपर्यंत देवाचें नांव मी त्यांना कोणत्या तोंडानें
 सांगावें ? संपूर्ण मानवी जीवनाचा पाया जोंपर्यंत सुदृढ नाही
 तोंपर्यंत मानवाला आत्मोन्नतीची आशा नाही. राजकारणांतील
 अन्याय दूर करण्यासाठीं ज्याप्रमाणें मोक्षार्थी पुरुषानें उठलें
 पाहिजे त्याचप्रमाणें सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमता
 दूर करावयासहि त्यानें उभें राहिलें पाहिजे. मनुष्याची
 जगण्याची इच्छा फार प्रबळ असते. ही जी अदम्य जीव-

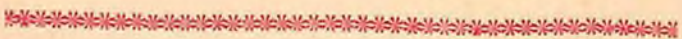
नाशा, तिच्यांतूनच धनाशा जन्मते. धनाशा जीवनाचाच एक भाग आहे. जगामध्ये जीं अनंत पापें होत असतात, ज्या मारामान्या, ज्या लढाया होत असतात, ज्या स्पर्धा चाललेल्या असतात, त्या सर्वांच्या मुळाशी जीवनाची आशा आहे. अहिंसा-पालनास आपण ज्या मर्यादा घालू लागतो त्याचें कारणहि ही जीवनाशा आहे. आपणांस या जगांत वागतांना असें दिसून येतें कीं जगण्यासाठीं आपणांस अनेकांना त्रास द्यावा लागतो; हिंसा करावी लागते. दुसऱ्यास त्रास न देतां कसें जगावें हा प्रश्न जोपर्यंत सुटणार नाही तोपर्यंत अहिंसेचें नीट पालन करणें शक्य होणार नाही. समाजांतील आर्थिक व्यवहार ज्या मानानें अहिंसक होऊं लागतील त्या मानानें आत्म-प्राप्ति करून घेणें शक्य होत जाईल. आत्मप्राप्ति अहिंसे-शिवाय होऊंच शकत नाही. म्हणून महात्माजींना आर्थिक क्षेत्रांत पडावें लागलें. आर्थिक क्षेत्रांत अहिंसा कशी आणावी याचा ते विचार करूं लागले. मी आर्थिक रचनेला जर अहिंसक पाया न देईन तर मला संपूर्ण सत्याचें दर्शन होणें अशक्य आहे, असें महात्माजींस वाटलें. कारण सत्यदर्शन अहिंसेच्याच प्रकाशांत होऊं शकते. राजकारणांत अहिंसा, आर्थिक व्यवहारांत अहिंसा, त्याचप्रमाणें सामाजिक व्यवहारांतहि अहिंसा आणायला हवी. अहिंसेचें नैतिक व सामाजिक असें द्विविध स्वरूप आहे. समाज नीट राहावा यासाठीं समाजांतील संबंध सलोख्याचे हवेत. गुण्यागोविंदाचे हवेत. सामाजिक संबंध प्रेमाचे, अहिंसेचे नसतील, ते विषमय असतील, विषमतेनें भरलेले असतील, तर समाजांत राहणें अशक्य होईल. तेथें हिंसेचें थैमानच राहिल. राजकारणा-

पेक्षांही सामाजिक व्यवहार अधिक व्यापक असतात. राज-सत्तेला जनतेचा सहकार लागतो, त्यापेक्षांही समाज नीट चालावा म्हणून अधिकच अन्योन्य-सहकार हवा. सामाजांत अन्योन्य सहकार नसेल तर सारें जीवनच अडेल. समाजामधें सहकार नसेल तर कांहींच चालणार नाही. समाजाचा परिणाम आपल्यावर फार होत असतो. समाजांत जीं ध्येयें असतात, जे विचार असतात, ज्या रूढी असतात, त्या सर्वांचा आपल्या विचारसृष्टीवर परिणाम होत असतो. आपल्या मनावर या सर्व गोष्टींचे संस्कार होत असतात. आपलें मन समाजरचनेशीं जणूं एकरूप असतें. आपलें जीवन सभोवतींच्या सामाजिक घटनेपासून अलग होऊं शकत नाही. सामाजिक सुधारणा झाल्याशिवाय, समाजाची नीति सुधारल्याशिवाय मी तरी संपूर्ण सत्याचें दर्शन कसें घेऊं शकेन ? समाजाच्या दोषांत मीहि भागीदार आहे. समाजाचे स्थूल व सूक्ष्म परिणाम माझ्याहि जीवनावर होत असतात. म्हणून माझा मोक्ष समाजाच्या सुस्थितीवर अवलंबून आहे. ज्या मानानें राजकीय गोष्टी, आर्थिक गोष्टी, सामाजिक गोष्टी सुधारतील, ज्या मानानें ह्या त्रिविध क्षेत्रांतील हवा शुद्ध होईल, ज्या मानानें या तिन्ही क्षेत्रांत प्रकाश येईल, समता व न्याय येईल, अहिंसा व प्रेम येईल, त्या मानानें सत्याचा संपूर्ण साक्षात्कार होणें शक्य होईल. ज्या समाजांत हें सारें असेल, ज्या राज्यव्यवस्थेंत हें सारें असेल, त्यालाच महात्माजी रामराज्य म्हणतात. स्वराज्य-खरें स्वराज्य-तें हें. हेंच सत्ययुग. महात्माजींचें रामराज्य म्हणजे ज्या अर्थानें लोकशाही आपण समजतो ती नाही. आजची लोकशाही, आजचा नाईझम,

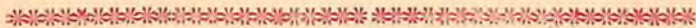

वा आजचा समाजवाद, या गोष्टी महात्माजींच्या रामराज्यांत
 नाहीत. या राजकीय तत्त्वज्ञानातील चांगल्या गोष्टी महात्माजी
 घेतील. परंतु यांतील कोणतीही राज्यपद्धती सर्वस्वी त्यांना
 मान्य नाही. त्यांना सत्ययुगाकडे जायचें आहे. ज्या सत्ययु-
 गाकडे त्यांना जायचें आहे, त्याची कल्पना त्यांनी मांडिली
 आहे. राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, शुद्ध करीत
 धर्माच्या शिखराकडे आपणांस जावयाचें आहे. धर्म हें स्वरा-
 ज्याचें शिखर आहे. परंतु हा धर्म कोणता? उद्यांच्या तुमच्या
 स्वराज्यांत, रामराज्यांत कोणता धर्म राहणार? या प्रश्नाचें
 नीट उत्तर देऊन ठेवलें पाहिजे. नाहीतर फार घोंटाळा
 होईल. विशेषतः या हिंदुस्थानांत जेथें नाना धर्मांचे व पंथांचे
 लोक आहेत तेथें तर फारच घोंटाळे माजतील. म्हणून धर्म या
 शब्दाची फोड केली पाहिजे. महात्माजींनीं तशी फोड केली
 आहे. ते म्हणतात “स्वराज्यांत जो धर्म राहिल, रामराज्यांत
 जो धर्म राहिल, त्या धर्मांत ज्याला परमोच्च धर्म आपण
 समजतो तोच फक्त राहिल. त्या परमोच्च धर्माच्या पोटांत
 सारे धर्म येतात. सर्व धर्मांतील उच्च तेवढेंच त्या धर्मांत येईल.
 त्यामुळें आपापल्या वैयक्तिक धर्मपेक्षांही प्रत्येक धर्मांतील
 सदंश (चांगला भाग) घेऊन बनणारा जो परम धर्म तो
 श्रेष्ठ होईल. वाटलें तर त्याला सत्यधर्म असें नांव द्या. परम
 सत्याचा धर्म. व्यवहारांतील सत्य नव्हे. सोयीसाठीं वापरलें
 जाणारें तात्पुरतें सत्य, त्याचा हा धर्म नव्हे. तर शाश्वत
 सत्याचा धर्म. अहिंसेंतील नैतिक तत्त्वानें आपण धर्म उदात्त
 व शाश्वत सत्याचा करूं. अहिंसेंतील सामाजिक तत्त्वानें
 समाजांतील संबन्ध प्रेमाचे करूं. राजकारणांत व अर्थकार-

गांतहि अहिंसा नेऊन तेथेहि न्यायाची म्हणजेच सत्याची स्थापना करूं. अशाप्रकारें स्वराज्याच्या चौरसाचे जे चार कोन, ते चारी अहिंसामय होतील, तेव्हांच तरणोपाय आहे. चौरसाचे सारे कोन सारखे हवेत. प्रत्येक कोन ९० अंशांचा हवा. एक कोन बिघडला तरी चौरस सदोष होईल. तो चौरसच होणार नाही. त्याप्रमाणें राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण व धर्मकारण या चारी क्षेत्रांत अहिंसा भरून राहिल तरच सर्वत्र सत्याचें दर्शन होऊं लागेल. तरच पूर्णत्वाचा शोध करायला वाव मिळेल. तरच त्या परमोच्च विकासाकडे, नैतिक नि आध्यात्मिक श्रेष्ठतेकडे आपणांस जातां येईल.

महात्माजींना जें स्वराज्य आणावयाचें आहे तें इंग्रजी पार्लमेंटरी पद्धतीच्या लोकशाहीचें किंवा नाझीझमचें, फॅसिझमचें किंवा सोशॅलिझमचें केवळ अनुकरण नाही. महात्माजी म्हणतात : “ त्या त्या देशांनी स्वतःच्या वृत्तीला व परंपरेला अनुरूप अशा राज्यव्यवस्था निर्माण केल्या. आपण भारतीय परंपरा व वृत्ति यांना अनुकूल अशी राज्यपद्धती निर्मू. इतर देशांतील राज्यपद्धतींहून आमची राज्यपद्धती भिन्न असेल. आमच्या प्रकृतीस व प्रवृत्तीस मानवणारी अशी ती असेल.” ती जी आमची शासनपद्धती आदर्श व परंपरानुरूप अशी शासनपद्धती-निर्माण होईल, तिलाच महात्माजी ‘रामराज्य’ असें नांव देतात. अत्यंत प्राचीन अशा या शब्दांत महात्माजींनी अत्यंत आधुनिक असा अर्थ ओतला आहे. ते म्हणतात : “ माझ्या रामराज्यांत लोकशाही असेल, लोकसत्ता असेल. परंतु ती लोकसत्ता

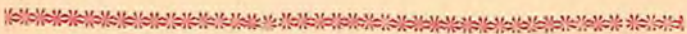
केवळ नैतिक आधारावर उभारलेली असेल.” (Sovereignty of the people based on pure moral authority) नुसती लोकसत्ता नव्हे तर नीतीच्या पायावर आधारलेली लोकसत्ता. महात्माजी प्रत्येक शब्दांत स्वतःचा अर्थ ओतीत असतात. रूढ असलेले शब्दच ते घेतात. परंतु त्यांत नवीन अर्थ ओततात. लोकशाही हा शब्द ते घेतो. परंतु त्या लोकशाहीला ते नैतिक आधारावर उभारतो. केवळ लोकसत्ता श्रेष्ठ नाही. नैतिक पायावरची लोकशाही हवी. लोकशाहीत ज्याप्रमाणे ते नैतिक आधार आणतात, या राजकीय कल्पनेला नीतीवर उभारतात, त्याप्रमाणे आर्थिक क्षेत्रांतही ते करतात. लोकशाहीत अहिंसा हवी असेल तर तेथे नीति हवी. त्याप्रमाणे अर्थशास्त्रांत अहिंसा आणायची असेल तर काय करायला हवे ! आर्थिक उन्नति म्हणजे महात्माजी औद्योगीकरण समजत नाहीत. मोठमोठे कारखाने काढणे, गिरण्या काढणे, देशांत किती संपत्ति उत्पन्न होते तिची मोजदाद करणे, म्हणजे आर्थिक उन्नति नाही. महात्माजींची ही दृष्टि नाही. आर्थिक स्वातंत्र्याचा ते असा अर्थ करतात की ‘प्रत्येकाची आर्थिक उन्नति होणे.’ देशांत सरासरी उत्पन्न किती पडते यावर त्यांचा विश्वास नाही. खरोखर प्रत्येकाच्या खिशांत प्रत्यक्ष काय पडते हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. प्रत्येक व्यक्तीला, स्त्रीला, पुरुषाला स्वतःच्या प्रयत्नांनी स्वतःची आर्थिक उन्नति करून घेण्याची संधि हवी. महात्माजींच्या स्वराज्यांत प्रत्येकाला पुरेसे अन्न मिळेल. अंगभर भरपूर वस्त्र मिळेल. दूध तूप मिळेल. रूझवेल्ट व चर्चिल यांनी जी ‘अटलांटिक सनद’ जाहीर केली होती तीत त्यांनी अशी घोषणा केली

होती कीं, “चार प्रकारच्या उणीवा आम्हीं नाहींशा करणार आहोंत. चार प्रकारचें स्वातंत्र्य आम्ही देणार आहोंत.”

१ गरजेपासून मुक्ति, २ भीतीपासून मुक्ति, ३ धार्मिक स्वातंत्र्य, ४ वाचिक स्वातंत्र्य. [Freedom from want, 2 Freedom from fear, 3 Freedom of Religion, 4 Freedom of speech, हीं चार स्वातंत्र्यें त्यांनीं उद्घोषिलीं होतीं.] चार्चिल व रूझवेल्ट प्रत्यक्ष देवोत वा न देवोत. वाक्स्वातंत्र्य वगैरे येंथें कितपत आहे, हिंदुस्थानांत सर्वच गोष्टींची टंचाई व अन्नान्न दशा कशी आहे, जिकडे तिकडे भीतीचें राज्य कसें आहे, तें हिंदी जनतेच्या पदोपदीं अनुभवास येतच आहे. येंथें दहशतवाद निर्मून चर्चिलनें आम्हांस भीतीपासून मुक्तता दिली आहे ! अन्नान्नदशा निर्मून गरजेपासून मुक्ति दिली आहे ! तें आजचें कांहीं असो. जें रामराज्य आपणांस निर्मावयाचें आहे तेथें प्रत्येकास भरपूर अन्नवस्त्र असेल. रहायला घर असेल. विश्रांति असेल. ज्या समाजांत जीवनाची शाश्वती नाही त्या समाजांत काय राम ? त्या समाजांतील स्वातंत्र्याला काय अर्थ ? त्या रामराज्यांत अहिंसेनें सत्य बोलण्याचें स्वातंत्र्य पाहिजे. त्या रामराज्यांत अन्नान्नदशा असतां कामा नये. नुसती कोरडी भाकरच नव्हे तर महात्माजी दूध लोणी प्रत्येकास मिळाली पाहिजेत असें म्हणतात. कारण त्या आवश्यक वस्तु आहेत. आजच्या राजवटींत दूध तूप शब्दच उरले. दूध म्हणजे काय असा प्रश्न विचारण्याची आज पाळी आली आहे. रामराज्यांत जर असें हें चित्र निर्मावयाचें असेल तर तें कशांनें साधेल ? सर्वांची आर्थिक ददात मिटावी म्हणून काय करावें लागेल ? आर्थिक

प्रश्न सुटण्यासाठी समाजरचनेचा प्रश्नहि हातीं ध्यावा लागेल. सामाजिक रचना रामराज्यांत कशी आसावी ? महात्माजी लिहितात, “ सर्व जमीन परमेश्वराची आहे. मानवानें तुकडे केले. सीमा, चतुःसीमा घालून बलवंतांनीं जमीनीचे भाग वळकावले.” महात्माजींनीं जमीन गोपाळाची असे शब्द वापरले आहेत. गोपाळ म्हणजे परमेश्वर; गोपाळ म्हणजे शेतकरी. दोन्ही अर्थ आहेत. ही जमीन ईश्वराची आहे. आणि जो कसतो, मशागत करतो, श्रमतो, त्याची आहे. जमीन परकीयसत्तेची नाही. मूठभर जमीनदारांची नाही. ती जमीन श्रमणाऱ्यांची आहे. परंतु आज काय दिसते ? ती जमीन आज जनतेच्या हातीं नाही. कां नाही ? आपण धर्माप्रमाणें वागलों नाही म्हणून. तर मग हें काम कसें करायचें ? रशियानें हें कार्य केलें आहे. परंतु महात्माजी म्हणतात त्याहिपेक्षां चांगल्या रीतीनें आपण ही गोष्ट करूं. कारण आपण सारें अहिंसेनें करणार. आपण जर चरका घेऊं, त्यांतील सर्व अर्थ लक्षांत घेऊं तर हें होईल. केवळ जमीनच नव्हे तर सारीच संपत्ति जो श्रम करतो, त्याची आहे. परंतु आज काम करणारे, श्रमणारे संपत्तीपासून दूर आहेत. ज्या कारखान्यांत ते काम करतात, ज्या शेतींत ते रावतात, तीं सारीं उत्पादन-साधनें वास्तविक त्यांचीं आहेत. जो श्रम करतो त्याची जमीन, त्याला मालमत्ता, असें तत्त्व उद्यां रामराज्यांत घालावें लागेल, मानावें लागेल. फक्त हें सारें अहिंसेनें करावयाचें. अहिंसेनें स्वराज्याचे चारी कोंपरे उभारावयाचे. अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण व धर्मकारण या सर्वांत अहिंसा खेळवावयाची. असें रामराज्य पुन्हा एकाच देशांत करून भागणार

नाहीं. सर्वच देशांत या प्रकारें अहिंसक क्रांति झाली पाहिजे. असें होईल तरच जगांतून युद्धें नष्ट होतील. कारण युद्धाचा आधारच जाईल.

जे स्वराज्य आपणांस आणावयाचें आहे, जी लोकसत्ता उद्यां निर्मायची आहे, ती आत्म्याच्या नैतिक शक्तीवर आरूढ असलेली अशी व्हावी. जो ईश्वर, जो परमात्मा आपल्या हृदयांत आहे, त्याला स्मरून जनतेनें मतें द्यावीत. आत्म्याला स्मरून दिलेल्या मतांवर आधारलेली लोकसत्ता, ती खरी लोकसत्ता होईल. केवळ हात वर करणें व मोजणें म्हणजे लोकशाही, असें महात्मार्जास वाटत नाहीं. बहुमतानें दिलेला निर्णय सर्वांनीं मान्य केलाच पाहिजे अशा मताचे ते नाहींत. महात्मार्जांनीं लोकमान्यांविषयीं लिहितांना एकदां म्हटलें आहे, “ लोकमान्य लोकशाहीचे पक्के पुरस्कर्ते होते. बहुमत-वाल्यांच्या सत्तेवर त्यांचा विश्वास होता. परंतु बहुमतवाल्यांच्या सत्तेवर त्यांची असलेली अपरंपार श्रद्धा पाहून मला कधीं कधीं भीति वाटे.” महात्मा गांधींना बहुमताचा तितकासा भरोसा वाटत नाहीं. म्हणजे का त्यांना अल्पमतवाल्यांच्या हातीं सत्ता असणें पसंत आहे ? तसेंहि नाहीं. लोकांचीच सत्ता असूं दे. बहुमतांची सत्ता असूं दे. परंतु त्या बहु-मताच्या पाठीमागे आत्मिक बुद्धि असूं दे. नैतिक बळावर आधारलें असें तें बहुमत असूं दे. लोकशाहीमध्ये नैतिक प्राण असावा यासाठीं लोकांत उच्च व उदात्त नीतीची सतत जागृति ठेवणारे लोक हवेत. लोकांच्या नैतिक भावना जागृत ठेवतील, त्यांच्या भावना बुजून जाऊं देणार नाहींत, असें करणारे लोक हवेत. नैतिक निर्भयतेनें आपलीं मतें बोलून

दाखविणारे लोक हवेत. लोकसत्तेला नीतीचा आधार हवा. मॅझिनी एकदां म्हणाला, “ खरी शेवटची अंतिम सत्ता कोणाची ? ” “ Where does sovereignty lie ? It lies in God. ” “ अंतिम सत्ता परमेश्वराच्या हाती. ” मॅझिनीच्या म्हणण्याचा हाच भावार्थ आहे की, खरी सत्ता नीतीची आहे. नैतिक कायदा हा सर्वश्रेष्ठ कायदा. माझ्या नैतिक प्रेरणेला मी सर्वश्रेष्ठ मानीन. मग मला बहुमत असो वा नसो. सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत ही भावना आहे. लोकसत्तेलाहि, बहुमताच्या सत्तेलाहि येथे नीतीची सार्वभौम मर्यादा घातलेली आहे. तुम्ही दुसऱ्याच्या आत्म्याला दडपून टाकाल तर त्या स्वराज्यास काय अर्थ ? स्वराज्यांत कोणी कोणाचा गुलाम नको. जो गुलाम असतो, आर्थिक दृष्ट्या दुसऱ्याचा मित्रा असतो, तो स्वतंत्रपणे आत्म्याला स्मरून थोडेंच मत देणार ? गुलामाला आत्मा नाही. रामराज्यांत, खऱ्या लोकशाहीत सर्वांना सामाजिक स्वातंत्र्य असेल, आर्थिक स्वातंत्र्य असेल, राजकारणांत स्वतःचे मत त्यांना बोलून दाखवितां येईल. तेथील लोकमतहि नीतीचा सर्वभूतहिताचा कायदा पाळील. असं होईल तरच खरा थोर सत्य धर्म तेथे आला असं म्हणतां येईल.

लोकशाहीत लोक तेव्हांच आत्म्याला स्मरून मते देतील जेव्हां आर्थिक दृष्ट्या ते स्वावलंबी असतील. अन्नाचा प्रश्न आधीं सुटला पाहिजे. अन्नच नाही तर धार्मिक उन्नति, नैतिक उन्नति कशी होणार ? मनुष्याच्या आवश्यक आर्थिक गरजा भागवल्या गेल्या पाहिजेत. त्याखेरीज त्याची नैतिक वाढ होणार नाही. समाजवादी लोक या गोष्टीवर फार भर देतात.

आधीं पोठोवा मग विठोवा असें आपण म्हणतो, त्यांत हाच अर्थ आहे. महात्मा गांधीहि ही गोष्ट मानतात. परंतु जरा निराळ्या दृष्टीनें ते त्या गोष्टीकडे पाहतात. नैतिक उन्नतीसाठीं आर्थिक सुस्थिति हवी ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या गोष्टीलाहि कांहीं मर्यादा आहे. आर्थिक सुस्थितीनें नैतिक उन्नति होते हें सर्वांशीं खरें नसून कांहीं अंशीं खरें आहे. मनुष्याची भूक भागल्यावरच त्याची जीवधारणा होईल, तेव्हांच नैतिक उन्नतीची शक्यता असते. परंतु तुम्हीं जर असें म्हणाल कीं, इतके सुखोपभोग मिळाले कीं दुसऱ्या वाजूस इतकी नैतिक उन्नति होतेच तर तें खरें नाहीं. त्याला कांहीं मर्यादा आहे. या मर्यादेत आर्थिक सुधारणा झाली तर ती नीतीस पोषक असते. तेथें सम प्रमाण असतें. परंतु सुखोपभोग फारच वाढले, धनदौलत फारच वाढली तर नीति सुधारण्याऐवजीं, उलट मनुष्य नीतिभ्रष्ट होतो. मग व्यस्त प्रमाण होतें. सुखोपभोग फार वाढला तर नीति कमी होत जाईल. म्हणून महात्माजी सांगतात कीं, उगीच वायफळ गरजा वाढवण्यांत अर्थ नाहीं. जास्त पैसा जवळ झाला तर नैतिक अधःपात होतो. हें जें सत्य त्यांच्याकडे समाजवाद्यांनीं लक्ष दिलें नाहीं. महात्माजी दोन्ही डोळ्यांनीं पाहतात. आवश्यक गरजा भागल्या पाहिजेत, हेंहि खरें; तसेंच फाजील गरजा वाढवूं नका हेंहि खरें. लोकशाहीत ज्याप्रमाणें ते नैतिक प्राण आणूं पाहतात, लोकसत्ता नैतिक पायावर ते उभी करूं पाहतात, त्याचप्रमाणें अर्थकारणांतहि नीति असली पाहिजे, तेथेहि नीतीची वाढ झाली पाहिजे असें ते म्हणतात. आणि ही नीतीची वाढ व्हावी म्हणून जीवनोपयोगी आवश्यक गरजा

भागवा, परंतु फालतु गरजा वाढवूं नका असें ते म्हणतात. देहाचे फाजील चोजले पुरवूं तर आत्मा गुदमरेल. नीतीची धार बोधट होईल. सदसद्विवेकबुद्धीची मंजुळ सुरली ऐकूं येणार नाही. एकदां याविषयी ' आर्थिक व नैतिक सुधारणा ' या शीर्षकाखाली महात्माजींनीं एक मजेदार लेख लिहिला होता. त्या लेखांत ते म्हणतात, " अत्यन्त दरिद्री मनुष्य ज्याप्रमाणें आपली नीति टिकवूं शकत नाही हें खरें, त्याच-प्रमाणें अति श्रीमंत मनुष्यहि नीति टिकवूं शकत नाही हेंहि खरें. खिस्तानें म्हटलें आहे कीं, एकवेळ सुईच्या नेढ्यांतून उंट पळीकडे जाईल, परंतु स्वर्गाच्या राज्यांत श्रीमंत मनुष्य जाणें कठीण. " अतिसंप्रही मनुष्यास परमेश्वराच्या राज्यांत प्रवेश नाही. खिस्ताकडे एकदां एक श्रीमंत मनुष्य आला. तो खिस्ताला म्हणाला, ' भगवन्, मी तुमच्या सर्व आज्ञा पाळीत असतां. ' तेव्हां खिस्तानें विचारलें, ' जवळ कांहीं पुंजी आहे का ? संप्रह केलेला आहे का ? ' तो म्हणाला, ' हो, संप्रह वराच आहे. ' खिस्त म्हणाला, ' तर मग तो संप्रह देऊन टाक. ' तो श्रीमंत मनुष्य पुन्हां खिस्ताकडे कधीं गेला नाही. याच प्रसंगीं तें सुप्रसिद्ध वाक्य खिस्त उद्गारला: " सुईच्या नेढ्यांतून उंट जाईल, परंतु स्वर्गाच्या राज्यांत श्रीमंत जाऊं शकणार नाही. "

महात्माजींची ही अशी दृष्टि आहे. आर्थिक उन्नति नाही तोपर्यंत नैतिक उन्नति होऊं शकत नाही. या सिद्धांताला-हि कांहीं मर्यादा आहेत. गरजा कमी असलेल्या बऱ्या असें नैतिक दृष्टीचा मनुष्य म्हणतो. परंतु विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच्या सर्व गरजा मात्र भागल्याच पाहिजेत. असें हें महात्माजींचें

स्वराज्य आहे. नैतिक कायद्यांचे जेथे साम्राज्य आहे, असें हें स्वराज्य आहे. जीवनाच्या प्राथमिक गरजा जेथे भागवल्या जातात असें हें स्वराज्य आहे. हें स्वराज्य अहिंसेनें आणावयाचें आहे. नैतिक शक्तीवर जें स्वराज्य आधारावयाचें आहे तें अहिंसेशिवाय कसें शक्य होईल ?

इंग्लंडमध्ये, अमेरिकेंत, फ्रान्समध्ये जी लोकशाही आहे ती खरी नाही. लोकशाहीचा डोलारा तेथे आहे. लोकशाहीची कुडी तेथे आहे; परंतु तीत प्राण नाही. बाह्य स्वरूप लोकशाहीचें परंतु आंतील गाभा भांडवलशाहीचा आहे. अशी ही तकलादू लोकशाही सुद्धां सशस्त्र क्रान्तीनें आणूं म्हणूं तरी ती टिकत नाही असा इतिहास आहे. ज्या लोकशाहीसाठीं सशस्त्र क्रान्त्या झाल्या, ती लोकशाही तर नाहीच आली; बाह्य स्वरूपी लोकशाहीहि नाही आली, तर उलट हुकूमशाही सत्ताच तेथे स्थापन झाल्या. इंग्लंडमध्ये चार्लसला ठार मारल्यावर क्रॉमवेलची हुकूमशाही आली. फ्रान्समध्ये क्रान्ति झाली आणि नेपोलियनची हुकूमशाही मानगुटीस बसली. रशियांत स्टॅलिनची हुकूमशाही आली. १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये जेव्हां ती प्रसिद्ध लोकशाही क्रांति झाली, त्या वेळेस सर्वांना वाटत होतें कीं, आतां जगांत सुवर्णयुग येणार, जगाचा उद्धार होणार. रूसोनेच प्रथम “जनतेची खरी सत्ता” हे शब्द उच्चारले. “The real sovereignty of people” हे त्याचे शब्द. रूसोचे हे शब्द घेऊन महात्माजी लिहितात, “मनुष्य जन्मतः स्वतंत्र आहे. रूसो म्हणतो, लोकांची सत्ता सर्वत्र हवी. परंतु आज ज्या कांहीं लोकशाह्या जगांत आहेत त्यांच्याकडे जर पाहिलें तर आपणांस काय

दिसेल ? लोकशाहीत जनतेची सत्ता हवी असें रूसो म्हणे. परंतु खरी लोकसत्ता आज कोठेहि नाही. मध्ययुगांतील सरंजामशाही व आजची लोकशाही यांत विशेष अंतर आहे असें मला वाटत नाही. सरंजामशाही कोलमडून पडून जेव्हां लोकशाही आली तेव्हां सर्व दुःखांवर रामबाण उपाय सांपडला असें सर्वास वाटलें. परंतु वस्तुस्थिति काय आहे ? ते सरंजामशाही सरदार आपापल्या उंच किल्ल्यांतून रहात. वेळीं अवेळीं केव्हांतरी लोकांवर स्वारी करीत. छोट घेऊन जात. अर्धवट रानटी, असंघटित, लहरी, असे ते सरंजामशाही सरदार होते. परंतु ते गढीवाले, मधून मधून विद्युत्पाताप्रमाणें येऊन छोटमार करणारे सरदार जाऊन त्यांच्या ऐवजीं आज छुटारू पुंजिपति आले आहेत. लहरी छोटमार करणारे गेले परंतु आज कायदेशीर रीत्या मुकाट्यानें सर्व जगाची संघटित रीतीनें पिळवणूक करणारे भांडवलदार दिसत आहेत. संघटित डाकूगिरी आज चालली आहे. फिल्लेदार गेले व भांडवलदार आले. सर्व देशांतून ही अशी पिळवणूक चालली आहे. ती हिंसा हरघडी चालली आहे. हें अपरंपार रक्तशोषण चाललें आहे. ज्या देशांत अशी ही पिळवणुकीची हिंसा सभोवतीं आहे त्या देशांत राहून मी अहिंसा पाळतां असें म्हणणें हा अहंकार आहे. हा खोटा अभिमान आहे. ” म्हणून सर्व जगाच्या विरुद्ध वंड केलें पाहिजे असें महात्माजी म्हणतात. त्या पूर्वींच्या मध्ययुगांतील छुटारूंची डाकूगिरी उघड उघड दिसे तरी. परंतु आजची ही छोटमार लोकशाहीच्या नांवाखालीं बिनबोभाट चाललेली असते. लोक एकीकडे भ्रमांकित असतात कीं, आपण लोकसत्ता अनुभवीत

आहोंत, शांततेचा काळ आहे, सत्याचा काळ आहे, असा भ्रम हे भांडवलदार निर्माण करीत असतात. ही स्थिति फारच धोक्याची आहे. उघड अन्याय दिसला तर मनुष्य वंडास तरी प्रवृत्त होतो; परंतु जेथे लोकशाहीच्या बुरख्याखाली पिळवणूक केली जात असते, तेथे पटकन् काही लक्षांतहि येत नाही. आंतून रक्तशोषण तर सारखें होत असते; पण कोण कसें हें रक्तशोषण करीत आहे हें जनतेस कळत नाही. ते सरंजामशाही सरदार शरीरेंच बंधनांत घालीत; परंतु आजची भांडवलशाही मनाला व आत्म्यालाहि गुलाम करीत आहे. हळूहळू जनतेचा आत्माच आज मारला जात आहे. आत्म्याला इजा पोचत आहे.”

असें हें जग कसें सुधारावयाचें ? बहुजनसमाजास अन्नवस्त्र कसें द्यावयाचें ? त्यांची खरी नैतिक सत्ता कशी स्थापवावयाची ? जगाची सुधारणा करण्याचे दोन मार्ग रूढ आहेत* ? सुधारणावाद, २ सशस्त्र क्रान्तिवाद; परंतु हे दोन्ही मार्ग फसले आहेत. सुधारणावादी हळूहळू सुधारणा करावी असें म्हणतात. ते काही तरी थातुर मातुर करूं पाहतात. परंतु डोंगराला दुखणें व शिंपींत औषध तशांतली त्यांची गत होते. अशा वरवरच्या मलमपट्टीनें काहीं एक होणार नाही. सामाजिक व राजकीय अन्यायांच्या मुळाशीं ते जात नाहीत. आणि ते क्रांतिवीर एकदम हिंसेनें सर्व बदल करूं पाहतात. परंतु तो बदलहि वरपांगी होतो. तात्पुरती एकाच्या हातची सत्ता दुसऱ्याच्या हातीं गेली असें दिसते. परंतु त्यानेंहि प्रश्न सुटत नाही. जनतेची नैतिक शक्ति जां-पर्यंत जागृत झालेली नाही तोंपर्यंत खऱ्या अर्थानें प्रश्न

सुटणार नाही. राज्यसंस्थेची जसजशी आपण सुधारणा करूं तसतशी सर्व समाजांत सुधारणा होईल असे म्हणणारे एका गोष्टीकडे दुर्लक्ष करितात. राज्यसंस्थेत जे पाप दिसते ते कोठून आलेले असते ? सामाजिक पापांतूनच राज्यसंस्थेतील पाप जन्मतें. समाजांतील पापाचें प्रतिबिंब शासनसंस्थेत पडत असतें. समाजांतील जी आर्थिक घटना असते तिच्या रक्षणासाठीं म्हणून राज्यसंस्था असते. समाजरचनेंतून राज्यसंस्थेतील पाप जन्मतें. हें जें समाजांतील पाप तें जर आपण न काढूं तर राज्यसंस्था तरी कशी सुधारणार ? समाजसुधारणा आधीं कीं राज्यसंस्थेची सुधारणा आधीं ? महात्माजी सुंदर दृष्टान्त देऊन लिहितात, “समुद्रांतील लाटा या उगीच नाही उठत. समुद्रावर उठणाऱ्या लाटा थांबवायच्या असतील तर वादळ थांबवा. वादळामुळे त्या लाटा उठल्या आहेत.” वादळ समाजघटनेंत होत असतें, आणि मग सर्वत्र असंतोषाच्या लाटा उसळतात. अशी हीं वादळे उठूं नयेत असे वाटत असेल तर समाजरचना सुधारा. हीं वादळे थांबवायचीं असतील तर महात्माजी म्हणतात, “जनतेनें स्वतःची आत्मशुद्धि केली पाहिजे. जें पाप होत असेल त्यांत भागिदार होतां कामा नये.” समाजांत जें पाप होत असतें, जीं अन्याय्य विषमता असते, तिचें रक्षण शासनसंस्थेमार्फत होत असतें. समाजांतील पाप नष्ट व्हावें म्हणून प्रत्येकानें स्वतःची शुद्धि करावी. एवढेंच नाही तर ज्या शासनसंस्थेमार्फत त्या पापाला पाठिंबा व संरक्षण मिळत असतें, त्या शासनसंस्थेशींही प्रत्येकानें असहकार करणें आवश्यक आहे. तें प्रत्येकाचें धर्ममय कर्तव्यच आहे. सर-

कारि राज्यतंत्रांतून मी अंग काढून न घेईन, या सरकारशी जोंपर्यंत मी सहकार करीत राहीन, तोंपर्यंत माझी खरी आत्मशुद्धि झाली असें म्हणतां येणार नाही. पापाशीं असहकार हा माझा धर्म आहे. असा हा आत्मशुद्धीचा व्यापक मार्ग महात्माजी दाखवीत आहेत. आत्मशुद्धि करा, समाज-सुधारणा करा, असें सांगणारे महात्माजींच्या पूर्वी पुष्कळच झाले. परंतु जोंपर्यंत पापी सरकारशी तुम्ही असहकार करीत नाही तोंपर्यंत आत्मशुद्धि नाही, असें सांगणारे महात्मा गांधी हेच पहिले क्रान्तिकारी महापुरुष. स्टेटला जो सहकार तुम्ही देत आहांत तो काढून घ्या असें गांधीजी सांगतात. आत्मशुद्धि व सरकारशीं असहकार यांचा कसा संबंध आहे हे महात्मा गांधींनीं अशा रीतीनें दाखविलें आहे. असहकाराचें महान् तत्त्व गांधीजींनींच जगाला प्रथम दिलें. समाज-सुधारणेसाठीं आत्मशुद्धि हवी आणि आत्मशुद्धि हवी असेल तर पापी सरकारशीं असहकार करा. असें हें अभिनव क्रान्ति-शास्त्र आहे.

महात्माजी सुधारणावादी आहेत कीं क्रान्तिकारी आहेत ? ते म्हणतात, “मी सुधारणावादी क्रान्तिकारी आहे; उत्क्रान्तिवादी क्रान्तिकारी आहे.” महात्मा गांधींची ही क्रान्ति म्हणजे Evolutionary Revolution (उत्क्रान्तिरूप क्रान्ति) आहे. जगांत काय असावे ? उत्क्रान्ति असावी कीं क्रान्ति असावी ? सृष्टींत दोन्ही प्रकार आहेत. त्याचा विचार पुढें केव्हां तरी करूं.

आज आपण हें पाहिलें कीं, महात्माजींचें सारें तत्त्व-ज्ञान आत्मशुद्धींतून निघालें आहे. आणि ती त्यांची आत्म-

शुद्धीची कल्पना जगाच्या शुद्धीपर्यंत वाढत गेली. महात्माजींची जी ही दृष्टि ती कळल्याशिवाय त्यांचे दर्शन, त्यांचे तत्त्वज्ञान कळणार नाही. स्वामी रामतीर्थानीं एकदां आपल्या लेखांत एक जाहिरात दिली होती. “ पाहिजेत. सुधारणा करणारे. परंतु जगाची नव्हे तर स्वतःची. ” (Wanted Reformers of themselves, not of others.) असे सुधारक फार आढळत नाहीत. आत्मशुद्धि करून समाजाची शुद्धि करणारे सुधारक फार थोडे आढळतात. महात्मा गांधी हे अशा अभिनव प्रकारचे सुधारक आहेत. तेहि एक क्रान्तिकारक आहेत. परंतु आपल्या जीवनांत ते प्रथम क्रान्ति करून पाहतात. क्रान्ति प्रथम आपल्या जीवनांत झाली पाहिजे. असें होईल तेव्हांच नवे जग आपण निर्माण करू शकू. स्वतःला नवीन करा; स्वतःचा पुनर्जन्म करा; स्वतःचा उद्धार करा. मग तुम्ही नवे जग बनवाल; जगाचा पुनर्जन्म कराल; जगाचा उद्धार कराल. जगाची सुधारणा बाँव आणून होणार नाही, आरमोरें वाढवून होणार नाही, विमानांनीं होणार नाही. ही जागतिक क्रान्ति चर्चिल, रूझवेल्ट, स्टॅलिन करू शकणार नाहीत. परंतु महात्माजी म्हणतात, आत्मविश्वासाने म्हणतात, कीं खरी क्रान्ति मीच करू शकेन. रूझवेल्ट, चर्चिल, स्टॅलिन, इत्यादींच्या मार्गापेक्षां महात्माजींचा मार्ग भिन्न आहे. तो मार्ग कसा कोठें भिन्न आहे हें आपण समजावून घेतलें पाहिजे. महात्मा गांधी आत्मशुद्धीच्या, व्यापक आत्मशुद्धीच्या द्वारा जगांत सुधारणा व क्रान्ति करून पाहतात. महात्माजी युद्धाची, कांतीचीच

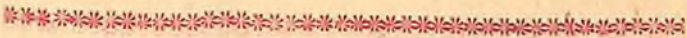

परिभाषा वापरतात. मलाहि युद्ध करायचें आहे, क्रान्ति करायची आहे असें ते म्हणतात. व्यवहारांत रूढ असलेले शब्दच ते वापरतात. परंतु त्यांच्या शब्दांतील सूक्ष्म अर्थ पुष्कळ वेळां आपणांस समजत नाहीत. म्हणून महात्मार्जींच्या शिकवणीप्रमाणें आचरण कसें करावें याचा कधी कधी आपणांस नीट उलगडा होत नाही. ते अहिंसेचे उपासक आहेत. अहिंसेनें प्रतिकार करणारे ते महान् योद्धे आहेत. परंतु माझा मार्ग झेपत नसेल तर हिंसेनें प्रतिकार करा असेंहि ते सांगतात. “ हिंसाऽपि क्लैव्यात् श्रेयसी ” असें त्यांचें स्वच्छ मत आहे. “ क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ ” हें भगवद्गीतेतील वचन त्यांच्या वरील मतास आधार आहे. परंतु ते पुनः पुन्हा सांगतात कीं “हिंसेच्या मार्गानें आज हजारों वर्षे मानव जात आहेत. हा मार्ग विफल झाला आहे. त्याची निष्फलता स्पष्ट दिसून आली आहे. असें विफल हत्यार पुन्हा हातीं धरण्यांत काय अर्थ ! रशियांतील लोक आज खऱ्या अर्थानें सुखी व स्वतंत्र आहेत असें मला वाटत नाही” असें ते म्हणाले. “ जगांत खरी क्रान्ति अद्याप झालीच नाही. ती क्रान्ति मीच करूं शकेन आणि ती अहिंसेच्याच मार्गानें होणें शक्य आहे. इतर मार्गांनीं नाही; ” असें अधिकारवाणीनें ते सांगतात; आत्मविश्वासानें निःअनंत श्रद्धेनें ते सांगतात.

प्रवचन ३ रें

क्रान्तिवाद नि सुधारणावाद या दोन मार्गांनी जगाला सुधारण्याचे प्रयत्न चालले आहेत, असे कालच्या प्रवचनाच्या वेळेस मी सांगितले. या दोन्ही मार्गांहून महात्मा गांधींचा मार्ग भिन्न आहे. असहकार अधिक सत्याग्रह यांनी समन्वित असा हा गांधीजींचा मार्ग अभिनव आहे, अपूव असा आहे. महात्माजींच्या मते क्रान्तिवाद आणि सुधारणावाद अपुरे आहेत. युरोपांत हे मार्ग बऱ्याच काळापासून रूढ झाले आहेत. महात्मा गांधी स्वतःला क्रान्तिकारक समजतात. मीहि क्रान्ति करूं इच्छितो, असे अनेकदां त्यांनी म्हटले आहे, लिहिले आहे. परंतु क्रान्तीची त्यांची कल्पना भिन्न आहे. त्यांना अधिकाधिक निर्दोष, अधिक पूर्ण नि सर्वांगीण अशी क्रान्ति हवी आहे. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत क्रान्ति करूं पाहाणारे सोव्हिएट रशियांतील क्रांतीतहि कांहीं होते. परंतु महात्माजींची क्रान्ति सर्वांगीण असली तरी सक्तीची नाही. ती अहिंसक आहे.

इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशांत लोकशाही क्रांति झाली. या देशांत हळूहळू सुधारणा व्हावी म्हणणारे व जलद सुधारणा व्हावी म्हणणारे असे पक्ष उत्पन्न झाले. महात्माजींचे साधर्म्य त्वरेने सुधारणा व्हावी म्हणणाऱ्या पक्षाशी अधिक आहे; परंतु महात्माजींचा विशेष अहिंसेत आहे. शत्रूला मारायचे नाही. हा बाह्यात्कारी भेद समजायला अंतरंगाचाहि विचार करायला हवा. क्रांति परिणामकारक व्हावी म्हणूनच गांधीजी अहिंसेवर भर देतात. आत्म्याचे, हृदयाचे परिवर्तन होऊन जी क्रांति होईल ती टिकेल असे त्यांना वाटते. तीच क्रांति टिकेल. महात्माजींच्या क्रांतिशास्त्रांत हृदयपरिवर्तनास महत्त्वाचे स्थान आहे. किंबहुना या क्रांतिशास्त्राचा हा प्राणच आहे.

सुधारणावाद नि क्रान्तिवाद

ब्रिटिश लोक साधारणपणे क्रांतीच्या विरुद्ध असतात. क्रांतिवृत्ति ही नैसर्गिक नाही, सृष्टीच्या विरुद्ध अशी ही वृत्ति आहे, असे ते प्रतिपादतात; परंतु त्यांचे म्हणणे खरे नाही. विकास कसा होतो ? जगद्विकासाचे तत्त्व क्रांतिमय आहे की उक्रांतिमय आहे ? या सृष्टीत क्रमविकास आहे की क्रांतिविकास आहे ? महात्माजींनी एका लेखांत याला उत्तर दिले आहे. ते लिहितात: या सृष्टीत क्रमविकास आहे तद्वत् क्रांतीहि आहे. एकदम मोठा फरक होणे, महान् परिवर्तन होणे ही गोष्ट अनैसर्गिक नाही. परमेश्वराच्या या निसर्गात ही गोष्ट दिसून येते. निसर्गात केवळ उक्रांतीच नाही, तर क्रांतीहि आहे. परमेश्वर हा महान् क्रान्तिकारक आहे असे निसर्गाकडे पाहून वाटते." हा अनुभव नवीन नाही. मनुष्याच्या अंतःकरणांत जी वृत्ति असते तिने तो सृष्टीकडे

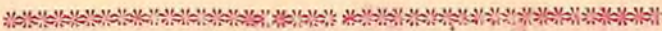

वधतो. मार्क्सवादी सर्वत्र विरोधविकासाचें तत्व लावतो; अध्यात्मवादी सर्वत्र आत्मतत्त्व पाहतो. भौतिक क्रान्ति-कारकाला सर्वत्र विरोधविकास दिसेल तर अध्यात्मवादी मनुष्याला सर्वत्र ईशशक्ति काम करीत आहे असे वाटेल. आपण कोणाला क्रांतिवादी म्हणतो, कोणाला सुधारणावादी म्हणतो. महात्मा गांधींना कोणती संज्ञा द्यावयाची ? ते उभयरूप आहेत. ते क्रांतिवादीहि आहेत व सुधारणावादीहि आहेत. सृष्टीत ज्याप्रमाणें क्रमविकासहि आहे, क्रांतीहि आहे, त्याप्रमाणें महात्माजींच्या जीवनशास्त्रांत उभय गोष्टी आहेत. म्हणूनच त्यांचें विकासशास्त्र संपूर्ण आहे; तें एकांगी नाही. सृष्टि योग्य काळीं क्रान्ति व उत्क्रान्ति दोहोंचा अवलंब करते. जन्ममरण हें द्वंद्व पहा. नऊ महिने मूल क्रमशः वाढत असतें; परंतु एक दिवस अकस्मात् जन्म. नऊ महिने क्रमविकास तर एक दिवस क्रान्ति. तसेंच मरण. आजारी असतो, परंतु पुढें एका क्षणांत सारा खेळ खलास होतो. मनुष्य जन्माला आल्यावर पुन्हां क्रमविकास सुरू होतो. यांतहि मधून क्रान्ति होते, मधून महान् बदल होतात आणि शेवटीं मरणाची महान् क्रान्ति येते. मनुष्याच्या विकासाला जीवन व मरण दोन्ही आवश्यक. परमेश्वर हा महान् क्रांतिकारक आहे. महात्माजी लिहितात: “पर्वत हळूहळू वाढले, उभे राहिले; परंतु एकदम उत्पात होतो ते गडग होतात. मी आकाशाकडे कधी कधी आदरानें, आश्चर्यानें बघत असतां. त्या निरभ्र आकाशांत एकदम मेघमाला संमीलित होतात. त्या नितान्त शान्त आकाशांत एकदम केवढा फरक !” ते अन्यत्र म्हणतात: इंग्लंडच्या, हिंदुस्थानच्या, दोहोंच्या इतिहासांत

मीं क्रान्ति आणि क्रमविकास दोन्ही गोष्टी पाहिऱ्या आहेत. आज इंग्रज लोक क्रान्तीच्या विरुद्ध बोलतात, कारण त्यांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटलेला आहे. ज्यांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटतो ते क्रमविकासवादी होतात; ज्यांचे पोट रिकामे असते ते क्रान्तिवादी होतात. पोट भरलेले असले म्हणजे दोन तासांनी राजकारण केले तरी चालते. परंतु जो भुकेला आहे तो अशी वाट पहात बसले तर तो निकालांत निघायचा. तो थांबेल तर मरेल. ”

इतिहासांत दोन्ही मार्ग

गांधीजी इतिहासांत क्रान्ति व उत्क्रान्ति दोन्ही पाहातात. कोणी म्हणतात, विचारतात, “गांधींनी इतिहास वाचला तरी आहे का ? ” महात्मा गांधींनी इतिहासाचा तपशील वाचला नसेल, पान न् पान नसेल वाचले; परंतु भाराभर वाचणे म्हणजे तत्त्वग्रहण नव्हे. इतिहासाकडे पाहाण्याची दृष्टि महात्मार्जीना मिळाली आहे. इतिहासांतून काय घ्यावे, काय शिकावे, काय टाकावे, कोणत्या दृष्टीने इतिहासाकडे बघावे, या गोष्टीला महत्त्व आहे. इतिहास अनुकरणार्थ नसून नवइतिहास तुम्ही आम्ही निर्मात्रा म्हणून आहे. नवनिर्मिति करण्यासाठी जुना इतिहास अभ्यासायचा असतो. भूतकालीन इतिहासाकडे पाहाण्याची महात्मार्जींची दृष्टि केवळ सुधारणावादी नाही, केवळ क्रान्तिवादी नाही. या दोन्ही दृष्टींहुन त्यांची दृष्टि भिन्न आहे. सुधारणावादी एक प्रकारचे जड सनातनी असतात. मागील पराक्रमांचे पोवाडे गात बसण्यांत त्यांना आनंद होत असतो पूर्वज कसे मोठे होते, आपण त्यांच्याप्रमाणे झाले पाहिजे, त्यांचे अनुकरण केले पाहिजे असे केवळ

सुधारणावादी दृष्टि घेणाऱ्यांचें म्हणणें असतें. याच्या उलट
 जे क्रान्तिकारक असतात ते म्हणतात: “ कशाला जुन्याचें
 तुणतुणें वाजवतां आतां ? फेंका तें. आतां जुना जमाना राव
 राहिला नाहीं. जुनें नका उगाळीत वसूं. तो जुना इतिहास
 तुच्छ आहे, रद्दी आहे. त्या रद्दीतून, त्या चिंध्यांतून काय
 प्रकाश मिळणार ? फेंका तो गळाठा. या दोहोंहून महात्माजीं-
 ची दृष्टि निराळी आहे. ते म्हणतील: “ पूर्वजांनीं त्यांच्या
 काळांत पराक्रम केला. त्यांनीं स्वतःच्या काळांत क्रान्ति केली,
 इतिहास निर्मिला. त्या काळां क्रान्ति करून ते पुढें गेले.
 आपण आज आपल्या काळां क्रान्ति करून पुढें जाऊं या.
 आपण नवदिव्य इतिहास बनवू या, घडवूं या. पूर्वजांनीं
 पराक्रम करून नवइतिहास लिहिला. अपण नको का नवें
 पान लिहायला ? पूर्वजांचें अनुकरण करायचें नाहीं. त्यांची
 स्फूर्ति ध्यायची. त्यांचा प्रयत्नवाद ध्यायचा. पूर्वजांचीं ध्येयें
 तींच आपलीं असणार नाहींत. आपलीं ध्येयें नवीन आसणार,
 नवीन काळाला अनुरूप असणार, असायला हवींतच.
 आपणांस पूर्वजांचा वारसा मिळाला आहे. परंतु तेवढ्यावर
 समाधान मानून रुढुखुट्टू संसार चालवणें हें लाजिरवाणें आहे.
 तो पूर्वजांचा अपमान आहे. त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें गात बसणें,
 पुढें न जाणें म्हणजे पूर्वज-पूजा नव्हे. मिळालेल्या वारश्यांत
 आपण नवीन मोलाची भर घातली पाहिजे. तो वारसा अधिक
 समृद्ध करून आपण पुढच्या पिढीच्या हातीं दिला पाहिजे.
 अशा रीतीनेंच संस्कृतीची मशाल अखंड तेवत राहते. जो
 जुना ठेवा लाभला त्यांत भर घालून तो वाढवा. आपण
 आजपर्यंत बाह्य सृष्टींत शोध बोध करीत आलों. आतां

आंतरिक सृष्टीतहि नको का करायला ? हें आंतरिक जग दिसलें नाहीं तरी तें सर्वांच्याजवळ सदैव आहे. तें सर्वांच्या प्रतिक्षणां अनुभवास येतच असतें. आपण नवीन क्रान्तिमार्ग शोधूं या. आध्यात्मिक सृष्टीतील क्रान्ति. मानवानें नेहमीं का पशूप्रमाणेंच वागावें ? टक्केटोणपे खाऊन अधिक शहाणें नको का व्हायला ? मी मानव आहे, मी पशूहून निराळा आहे, असें नुसतें म्हणून भागत नसतें. पशूहून निराळे असाल तर पशूहून निराळ्या रीतीनें वागा. मनुष्यत्वास शोभेल अशा रीतीनें आपण इतिहास बनवूं या. मानव्याला उन्नत करील अशी क्रान्ति करूं या. क्रान्तिशास्त्राला निराळी दिशा देऊं या. ”

आत्म्याची तरफ

असें गांधाजी म्हणत आहेत. ते जी क्रान्ति करूं पहात आहेत, तिची तरफ तुमच्या आमच्या अंतःकरणांत आहे. त्या तरफेच्या जोरावर सारें जग बदलायचें आहे. महात्माजींनीं आपलें सत्याग्रहाचें शास्त्र, आपलें क्रान्तिशास्त्र या आत्म्याच्या शक्तींतून निर्मिलें आहे. महात्माजींचें प्राप्तव्य काय ? गन्तव्य काय ? त्यांचें ध्येय काय ? रामराज्याची भाषा ते बोलत असतात. रामराज्य हें माझें ध्येय असें ते म्हणतात. अहिंसेवर उभारलेली लोकशाही मला हवी आहे असें त्यांनीं शतदां सांगितलें आहे, लिहिलें आहे. नैतिक पायावर, ऋत-सत्याच्या दृढ आधारावर उभारलेली लोकशाही त्यांना हवी आहे. नैतिक नियमांच्या सुप्रतिष्ठेवर, श्रेष्ठत्वावर आधारलेली लोकशाही हें त्यांचें गन्तव्य आहे. समाजवाद, लोकशाही इत्यादि कल्पनांत, या विचारांत महात्माजी स्वतःचें काहीं तरी विशेष ओतूं पाहतात. या कल्पना रूढार्थानें ते स्वीकारित

नाहीत. त्या जशाच्या तशा ते घेत नसून त्यांत नवीन अर्थ ते
 ओततात. या कल्पनांत माझे रामराज्य मला हवें असें ते
 म्हणतात. तें रामराज्य ज्या समाजवादांत, ज्या लोकशाहीत
 नाही, त्याचें मला काय होय ? समाजवाद, लोकशाही,
 इत्यादींचें पर्यवसान माझ्या रामराज्यांत व्हायला हवें.
 रामराज्य म्हणजे काय ? रामराज्य म्हणजे आत्मारामाचें
 राज्य, आत्म्याचें राज्य. तो इतिहासपूर्वकाळीन दाशरथी राम
 येथें अभिप्रेत नाही. ती स्थूल कल्पना महात्माजींजवळ नाही.
 महात्माजींचा राम म्हणजे जो अंतःकरणांत पूर्वी होता, आज
 आहे, पुढें असेल, तो आत्माराम होय. या रामाचें चिन्मय
 राज्य त्यांना हवें आहे. ही जी हृदयांतील आध्यात्मिक
 दिव्यता, तिचें सहजसुंदर राज्य त्यांना हवें आहे. सर्वांना जर
 हें आत्मदर्शन झालें, त्या आत्मदर्शनाच्या आनंदांत सारे जर
 मस्त होऊं लागले, तर सारे सत्यनिष्ठ होतील, सारे एक-
 मेकांवर निर्मळ, अवर्णनीय असें प्रेम करूं लागतील. बाहेर
 कोणती शाही आहे याचें त्यांना भानहि नसेल. बाहेरचें
 स्वरूप कोणतेंहि असो, आपण होऊनच सारे नैतिक वृत्तीनें
 वागतील, खरा मानवधर्म आचरतील. तेथें मग नकोत
 दंडयोजना, नकोत शिक्षाप्रकार. तेथें शासनसंस्थाच उरणार
 नाही. ती गळून पडेल. तिची जरूरच उरणार नाही. सर्वत्र
 आत्मारामाचें एकलत्री राज्य ! जणूं सत्ययुगाचा सूर्य
 उगवला. महात्माजींच्या समोर हें असें परम मंगल, परम
 दिव्य ध्येय आहे. हें रामराज्य प्रथम प्रत्येकाच्या हृदयांत
 स्थापन व्हायला हवें. सर्वांच्या हृदयांत रामराज्य आहेत.
 तेथें रात्रंदिवस युद्ध चाललें आहे. तुकाराम महाराजांनीं
 म्हटलें आहे.

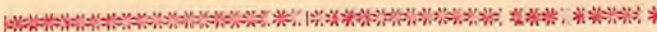
“ राष्ट्रदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग,

अन्तर्वाह्य जग आणि मन । ”

राम म्हणजे सद्बुद्धि, न्याय्य वृत्ति. रावण म्हणजे अहं-
कारी वृत्तीचें प्रतीक. रावण अन्याय्य वृत्तीचें द्योतक. आपणांस
खरी लोकशाही हवी असेल तर आपण प्रथम अंतःकरणांत
मेळ घातला पाहिजे. तेथील गदारोळ बंद केला पाहिजे. तेथें
रामाचें म्हणजेच सत्याचें निरपवाद राज्य स्थापलें पाहिजे.

महात्माजी शासनहीन ध्येयाचे पुरस्कर्ते

गांधीजींना लोकशाहीचें शेवटीं अ-राजक स्थितींत परि-
णमन व्हावें असें वाटतें. राज्यतंत्रच नको. शासनसंस्थाच
नको. कारण शासनसंस्था म्हटली म्हणजे हिंसा आलीच.
या जगांत सहकार्यांनीं सारा मानवसमाज वागत आहे हें
गांधीजींच्या विचारांचें परम ध्येय आहे, अंतिम सार आहे.
तें ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून ते पावलें टाकतात. ती जी अंतिम
दंडर्हान व्यवस्था, तिच्या निकषावर घांसून, त्या ध्येयाच्या
कसोटीवर पारखून ते योग्य काय, अयोग्य काय तें ठरवितात.
ती जी अंतिम अ-राजक स्थिति, तेथें सक्ती अस्तास जाईल.
तेथें पोलीस नाही, लष्कर नाही. तें ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून
आपण जाऊं या, असें गांधीजी अष्टाहासानें सर्व जगाला
सांगत आहेत. आपणांस एकदम आज ही अ-राजक स्थिति,
ही सहज सहकार्याची सुंदर, मंगल स्थिति आणतां येणार
नाहीं ही गोष्ट खरी; परंतु ध्येय तरी हें असूं दे. राज्यसंस्था
हें अंतिम ध्येय नको. राज्यसंस्था, शासनसंस्था, हें अलीकडचें
ध्येय आहे. अपूर्णावस्थेंतील हें ध्येय आहे. हा एक टप्पा

आहे. त्या अ-राजक स्थितीच्या जवळ जायला अत्यन्त जवळचा मार्ग म्हणजे अहिंसेवर आधारलेली लोकशाही होय. Democracy based on nonviolence is the nearest approach to the purest form of anarchy. विशुद्धतम अ-राजक ध्येयाजवळ जायचा अत्यन्त निकटवर्ति मार्ग म्हणजे अहिंसक लोकशाही.

हिंसक लोकशाही लोकशाहीच नव्हे

जी लोकशाही अहिंसेवर आधारलेली नाही, ती लोकशाहीच नव्हे. लोकशाही नि अहिंसा यांचा संबंध कसा, कोठे येतो ? आज जी लोकशाही आहे तिच्यासंबंधी सत्याग्रहीला आकर्षण वाटते. कारण ते जे अखेरचे अ-राजकतेचे ध्येय त्याच्याकडे या मार्गाने जाण्याची त्याला शक्यता वाटते. समाजवादांतहि सत्याग्रहीला आकर्षकता वाटते. परंतु हुकुमशाही राज्यपद्धतीत असे काहीच नसते. सत्याग्रहीला सर्वांत त्याज्य जर काही वाटत असेल तर हुकुमशाही. मग ती हुकुमशाही फॅसिस्ट असो वा कम्युनिस्ट असो. महात्मा गांधी स्वतःला लोकशाहीचे पुरस्कर्ते समजतात. “लोकशाही चालवायचे ज्ञान मला जितके आहे तितके क्वचितच कोणास असेल ” असे ते म्हणतात. हुकुमशाही राज्यसंस्था सर्तीने सर्वांची स्वतःच्या नमुन्याप्रमाणे सुधारणा करू पहाते. अशी सर्वकषशासनसंस्था जीवनाच्या अंगप्रत्यंगांत घुसते. जीवनाचा असा यत्किंचितहि भाग उरत नाही की जेथे या हुकुमशाही पद्धतीचे पाश पोचत नाहीत. अशा या राज्यसंस्थेचे प्रभुत्व माझ्या सर्व जीवनावर सारखे चालत असते. लष्करी पाठिंब्याच्या जोरावर हुकुमशाहीपद्धति हे सारे करीत असते.

तेथें मला विचार करण्याचेंहि स्वतंत्र्य नाही, मग आचार-
स्वातंत्र्य तर दूरच राहिलें. हुकुमाप्रमाणें वागायचें एवढेंच
तेथें काम. अशांनं माझा विकास कसा व्हायचा ! मी कांहीं
मडकें नाहीं; मी मानव आहे. माझा सर्वांगीण विकास,
माझी सर्वांगीण उन्नति हें माझे ध्येय. परंतु हुकुमशाहीत
माझे मन, माझी बुद्धि ही जणूं जड केली जातात. तीं
केवळ बाहुली, हुकमाचीं ताबेदार बनतात. हा विकास
नसून विनाश आहे.

लोकशाहीत असें नाहीं. राज्यसंस्था सक्तीनें येथें
सर्वांची ठरीव सांचाची सुधारणा करूं पहात नाहीं. मान-
वांत असा कांहीं अंश आहे कीं, ज्याच्या सुधारणेसाठीं
सक्ती करावू तर तो नष्टच होईल. मानव मग मानवच
राहणार नाहीं. तो जड यंत्रवत् होईल. लोकशाहीत सक्ती,
हिंसा थोड्या फार प्रमाणांत असतीलच. परंतु या गोष्टी
असल्या तरी त्यांना मर्यादा असेल. पदोपदीं हिंसा समोर उभी
राहणार नाहीं. लोकशाहीत ही मर्यादा गृहीत आहे. अंतिम
ध्येयाच्या दृष्टीनें राज्यसंस्थेचें शासन, तिचा दंड, हीं
निरूपयोगी आहेत; परंतु संक्रमणावस्थेंत, त्या ध्येयाकडे
जात असतांना, या गोष्टींची जरूर लागेल. मानवधर्माचें
रक्षण करण्यासाठीं गीता हिंसेला अनुज्ञा देते. श्रीकृष्ण
म्हणतात:

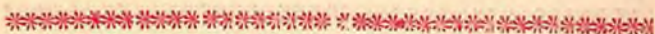
“ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ”

संतांचा सांभाळ आणि दुष्टांचा नायनाट करण्यासाठीं मी
अवतरतो असें भगवान् सांगतात. परंतु गीतेतील ही
शिकवण, हिंसेची ही अनुज्ञा राजधर्मातील आहे, असें आपण

समजून चालूं. काहीं प्रमाणांतच या गोष्टीला सत्यता आहे. खरा जो धर्म असतो तो शस्त्रबलानें, शिक्षा करून, सक्तीनें कधींच कोणास स्थापतां येणार नाही. समाजधारणेसाठीं धर्म असतो, आणि समाजाचें जें धारण होतें तें संतांच्या तपानें होतें. “ संतो तपसा भूमिं धारयन्ति ” हें खरें सत्य. भगवान् म्हणतात कीं, मी दुष्टांना संहारायला नि सज्जनांना, संतांना सांभाळायला अवतरलों आहे. म्हणजे भगवंताच्या अवतारापूर्वीं संतत्व, साधुत्व समाजांत होतें. कोठेंतरी तें वावरत होतें. त्याला त्रास होऊं लागला म्हणून प्रभूचा अवतार. परंतु श्रीकृष्णाच्या शस्त्रानें साधुत्वाचें रक्षण झालें तरी तें निर्माण नव्हतें होत. धर्माचा प्राण साधुत्वांत आहे. हा प्राण शस्त्रे सांभाळतील, परंतु निर्मू शकणार नाहीत. हा प्राणच नसेल तर शस्त्रांनीं सांभाळ तरी कशाचा करायचा? जे साधुसंत आपल्या आचरणानें समाजांत, मानवी जीवनांत प्रेमस्नेह आणूं पाहतात, मांगव्य निर्मू बघतात, अशा यत्नशील संतांचें संरक्षण करण्यापुरतें शस्त्र उपयोगी आहे. शस्त्रबल नकारात्मक आहे, भावात्मक नाही. तें संहारक आहे, निर्माण करणारें नाही. तें ऋण आहे, धन नाही. (निगेटिव्ह आहे, पॉझिटिव्ह नाही.) भावरूप प्रयत्न कोणी करायचा? प्रत्यक्ष निर्मिति कोणी करायची? संतसज्जनांचेंच तें जीवितकार्य असतें. म्हणून समाजधारणेस शस्त्रापेक्षाहि साधुत्वशक्तीच अधिक उपकारक आहे. समाजांत साधुत्व वाढत राहिलें पाहिजे. सद्गुणसंवर्धन सदैव होत राहिलें पाहिजे. शस्त्रास्त्रांनीं साधुत्व वाढण्याऐवजीं न्हास पावूं लागतें. म्हणून साधुसंत आपलें

स्वतःचें रक्षण, आपल्या साधुत्वाचा सांभाळ स्वतःच्या
 बलिदानानें करतात. “ अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् ” हाच त्यांचा
 विधायक मंत्र. अशीं वचनें आपण ऐकतो तीं उगीच नाहीत.
 संतांच्या अनुभवाचें नि शिकवणीचें त्यांत सार आहे.
 असाधुत्वाला साधुत्वानें जिंका. महात्मा गांधींच्या सर्व तत्त्व-
 ज्ञानाचा या विचारांत आरंभ आहे. त्यांचें सारें जीवन-
 दर्शन या मूलभूत विचारांतून विकसत आलें आहे. शस्त्र-
 बल खाजगी असो वा स्टेटचें, शासनसंस्थेचें असो, तें
 शेवटीं अपुरें पडतें. साधुत्व वाढवें म्हणून सक्ती किती
 उपयोगी पडणार? राज्यसत्तेचें सर्वकष प्रभुत्व चाळू देणें
 योग्य नाहीं. शस्त्रबल, सक्ती ही साधुत्ववृद्धीला कितीशी
 हातभार लावणार? सत्य, अहिंसा यांच्याकडे जायची प्रवृत्ति
 स्वतःच्या प्रयत्नांनींच व्हायला हवी. स्वतःचा आत्माच जागा
 व्हायला हवा. प्रयत्नांतूनच खरी आत्मप्रप्ति. स्वतःची सुधा-
 रणा व इतरांची सुधारणा यांत द्वैत नाहीं. आपली सुधारणा
 झाली तर जगाचीहि होईल. माझ्यांत साधुत्व वाढलें तर
 जगांतहि वाढेल. दैवी संपत्ति वाढवणारे द्वेषमत्सर नाहीं
 फैलावीत. भौतिक बाबतींत एकाची संपत्ति वाढली तर दुसऱ्या
 कोणाची तरी कमी होते. तसा येंथें प्रकार नाहीं. दैवी संपत्तीचा
 हा विशेष आहे. दैवी संपत्तीचे लोक समाजधारणेस अधिक
 महत्त्वाचे असतात. साधुवृत्ति वाढवणाऱ्यांचा समाजांत जसजसा
 अधिक प्रभाव पडूं लागेल, तसतसा राज्यसंस्थेचा आपोआप
 संकोच होऊं लागेल. तिची जरूरीच वाटेनाशी होईल.
 साधुत्वाची वाढ ज्या प्रमाणांत होईल त्या प्रमाणांत शासन-
 संस्थेचें प्रभुत्व, अस्तित्व घटत जाईल. साधुत्वानेंच जर

असाधुत्वाला जिंकायचें तर राज्यसंस्था दंड कोणास करणार, शिक्षा कोणास टोठावणार? साधुत्वाचें हें बळ कोठें तरी कमी पडतें म्हणून राज्यसंस्थेची आवश्यकता भासते.

यतिधर्म नि राजधर्म

आजपर्यंत राजधर्म आणि यतिधर्म हे दोन अलग धर्म मानले गेले. यतिधर्म राजधर्माहून श्रेष्ठ मानला जातो. त्याच्या कारभारांत राजधर्म ढवळाढवळ नाही करीत. राजसत्तेला राजधर्म आणि प्रजेला प्रजाधर्म घालून देणें हें यतिधर्माचें काम आहे. युरोपांत मध्ययुगांत ख्रिस्ती धर्माच्या इतिहासांतहि असें थोडें दिसतें. पवित्र रोमन साम्राज्यांत ही कल्पना दिसून येते. साधुत्वानें समाजाचें रक्षण करणारे हे राजाहून श्रेष्ठ आहेत. पोप, विशप वगैरे राजाहून श्रेष्ठ. महात्मा गांधींच्या अंतःकरणांत हे असे विचार आहेत. गांधीजी कर्मयोगी आहेत. कर्मयोगाचें विवेचन भगवद्गीतेंत आहे. या अर्थानें ते गीतेचे उपासक आहेत. परंतु गीता हा राजधर्माचाहि ग्रन्थ आहे. ज्यावेळेस इतर प्रयत्नांनीं प्रश्न सुटत नाही तेव्हां युद्ध धर्म्य ठरतें. त्या युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं ही गीता आहे. शिष्टाईचे सारे उपाय थकले. स्वतः श्रीकृष्ण शिष्टाईस गेले. सारे प्रयत्न विफल झाल्यावर युद्धाशिवाय गत्यन्तर नव्हतें. तें करणें भाग पडलें. परंतु महात्मा गांधी या महाभारतीय युद्धाकडे कोणत्या दृष्टीनें बघतात ?

युद्धाचें वैफल्य

महात्माजींच्या मतें महाभारत म्हणजे एक महान् शोकान्त काव्य आहे. युद्धाच्या मार्गानें यथे अखेर कोणाचेंच हित झालें नाही. ज्यांनीं जिंकलें ते तरी सुखी झाले

का? नाही. तेहि रडले. त्यांनींहि अश्रु ढाळले. तें भारती
 युद्ध संपतें आणि धर्मराजा सर्वासह सर्व मृतांना, धारातीर्थीं
 पडलेल्यांना पिंड द्यायला जातो. करुण असा तो प्रसंग
 आहे. सर्वांचें श्राद्ध करायचें असतें. धर्मराजाच्या मनांत
 काहूर माजतें. तो कर्णाच्या नांवानें पिंड द्यायला तयार
 होतो. हा आपला भाऊ, वडील भाऊ हें त्याला आजवर
 माहीत नव्हतें. तो सद्गदित वाणानें माता कुंतीला म्हणतो:
 “आई, कर्ण हा आमचा वडील भाऊ हें आम्हांला
 आधींच कळतें तर आम्हीं युद्ध केलें नसतें; मीं तरी
 केलें नसतें.” धर्मादिकांस हें कळू नये याचा भावार्थ
 काय? भावार्थ एवढाच कीं, अन्यायाचें निवारण व्हायला
 हवें. अन्यायी मनुष्य भाऊ असला तरी त्याचेंहि पारिपत्य
 व्हायला हवें. दुसरा मार्गच नसेल तर अपरिहार्य म्हणून हा
 हिंसामार्ग, युद्धाचा मार्ग अवलंबायचा. कठोर होऊन भावा-
 सहि शिक्षा करायची. समत्वबुद्धीनें कर्तव्य म्हणून तें युद्ध
 करायचें. हें सारें बरोबर आहे. परंतु सर्वच ठिकाणीं हिंसा
 बरोबर असा याचा अर्थ नाही. परकीयांशीं लढतांना
 अहिंसा आठवतच नाही. भावाला कसे मारूं मनांत येतें,
 परंतु परक्यावर प्रहार करतांना मनास कांहीं वाटत नाही.
 घरच्यांशीं लढतांना हिंसा करूं कीं न करूं असा व्यामोह
 वाटला; परंतु असा सर्वजवळ वागतांना कां वाटूं नये?
 तुमचा घरगुती नियम विश्वव्यापक करा. स्वकीयांशीं जसें
 वागावें असें वाटतें, तसेंच परकीयांशींहि वर्तन ठेवा.
 अन्यायी परकी असो, स्वकीय असो, दोवांना मी मारणार;
 आणि तूं ‘अन्याय करणारा माझा आहे, मी त्याचें परि-

वर्तन करूं पाहान' असें म्हणशील तर परकीयांच्या वावर्तीतहि तसेंच म्हण. हिंसा स्वजनांच्या वावर्तीत निंद्य असेल तर सर्वत्रच ती निंद्य आहे. सर्वत्र समवबुद्धि असू दे. साधुत्वाची मूलभूत प्रेरणा सर्वांच्या अन्तर्यामीं आहे. स्वकीयांच्या हृदयांतील सुप्त साधुता जागृत होईल अशी जर तुला आशा वाटेल तर परकीयांच्या वावर्तीतहि असें कां वाटूं नये? साधुत्वाच्या वृत्तीचा ईश्वरानें कोणास कायमचा मक्ता दिलेला नाही. भलेबुरे सर्वत्र आहेत. महात्मा गांधींची मानवांतील मूलभूत सत्प्रेरणेवर श्रद्धा आहे. या श्रद्धेवरच त्यांचें सारें दर्शन आधारलेलें आहे. मुलांनीं आत्मकेशानें आईबापांचें परिवर्तन केल्याचीं उदाहरणे आहेत. आईबाप चुकीचें सांगतील तर आम्ही ऐकणार नाही. त्यांची आज्ञा मोडूं आणि कष्टहाल सोसूं असें भारतीय मुलें, प्रव्हादासारखीं सत्याग्रही बाळें सांगत आहेत. यतिधर्मांत हा आत्मकेशाचा मार्ग होता; परंतु आपल्याकडील राजधर्मांत तो नव्हता. लोकमान्य गीतारहस्यांत म्हणतात, “ राजकारणांत असें वागून चालणार नाही. यतिधर्मांत हें सारें ठीक आहे. ” परंतु प्रजाधर्मांत, राजधर्मांत ज्याप्रमाणें राजकारण आहे, त्याप्रमाणें यतिधर्मांतहि आहे.

राजकारण आणि राजधर्म भिन्न

राजकारण आणि राजधर्म हे समानार्थक शब्द नाहीत. प्रजाधर्मांत राजकारण आहे, यतिधर्मांतहि आहे. राजधर्म राजापुरता; परंतु राजकारणाची व्याप्ति फार मोठी आहे. ही व्याप्ति लक्षांत घेऊन राजकारणांतील हिंसा दूर करायची असेल तर ती प्रथम यतिधर्मांतून जितकी निघेल, प्रजा-

धर्मातून जितकी निघेळ, तितकी राजधर्मातून निघणार
 नाही. कारण राजधर्माला जणू सदर परवाना असें वाटत
 असते. हिंसा अपरिहार्य, आपला हक्क असें त्याला वाटत
 असते. राज्यसंस्था चालवणाऱ्यांच्या हिंसा अंगवळणीच
 पडलेली असते. यतिधर्म, प्रजाधर्म असें नाही मानीत.
 यतिधर्मात स्वसंरक्षणार्थहि हिंसा नाही. यति स्वतःचें
 बलिदान करील. तो पुन्हा असंप्रही असतो. यति आपल्या
 उदाहरणानें, प्रखर प्रयत्नानें सर्व समाजाला पुढें नेऊं
 पाहतो, आपल्याबरोबर वेळू पाहतो. सत्ययुगांत राजधर्मच
 नव्हता. तेथें राज्यसंस्थाच नव्हती. कारण सारेच स्वयंभू
 अशा सत्प्रेरणेनें वागत होते. आपोआपच धर्मपालन होत
 होतें. यतिधर्माच्या पाठोपाठ सारे जात, असें महाभारतांत
 वर्णन आहे. परंतु जेव्हां संप्रह वाढला तेव्हां शस्त्रबलावर
 आधारलेली ही शासनसंस्था निर्माण करण्यांत आली. परंतु
 हीं शस्त्रे इतकीं वाढूं लागलीं आहेत कीं, समाजाचें धारण
 होण्याऐवजीं संहारच होणार असें दिसूं लागलें आहे. राज-
 सत्तेनें खऱ्या धर्माची स्थापना होते असें महात्मा गांधींना वाटत
 नाही. खऱ्या न्यायाची प्रस्थापना राज्यसत्तेच्या द्वारां होणें
 अशक्य आहे असें गांधीजींचें निश्चित मत आहे. त्याचा
 अर्थ दुर्बल बना, भेकड बना असा नव्हे. ते सर्वांत कशाचा
 तिटकारा करीत असतील तर भ्याडपणाचा. क्लेश्य नकोच.
 मला बलवंतांची, समर्थांची अहिंसा पाहिजे आहे, असें
 गांधीजींनीं शतदां सांगितलें आहे. ज्यांना अहिंसा पेलत
 नसेल, जे इतके समर्थ नसतील, त्यांनीं अहिंसा दुबळे-
 पणानें पाळावी असें गांधीजी कधींहि म्हणत नाहीत.

महात्माजींना समाजांत अहिंसक वृत्तीचे खरे वीर पुरुष हवे आहेत. समाजांत असे लोक हवत कीं, जे राज्यसत्तेच्या भीतीमुळें कायदे पाळित नसून न्यायबुद्धीला प्रमाण मानून कायदे पळतात. असे सत्याग्रही न्यायी वीर कायदे पाळतीलहि आणि तोडतीलहि.

कायदेभंगक गुन्हेगार आणि कायदेभंगक सत्याग्रही

अशा सत्याग्रहींना दंडाचें, शिक्षेचें भय नसतें. ते निर्भय असतात. तेथें लपत्रालपत्र नाही. गुन्हेगारहि कायदे मोडतात; परंतु त्यांच्याजवळ नैतिक कायदाहि नसतो. सत्याग्रही कायदेभंगक हा नैतिक कायदा कधीं मोडित नाही. (Civil Disobedience) त्याचें कायदेभंगाचें कार्य हें सविनय असतें; कर्तव्य म्हणून असतें. सविनय कायदेभंग करणारा नैतिक कायदा अभंग मानतो; कर्तव्यनिष्ठा म्हणून, न्यायनिष्ठा म्हणून तो कायदा मोडतो; स्वार्थासाठीं, लहरीसाठीं नाही.

नैतिक कायदा नि सरकारी कायदा

नैतिक कायदा आणि राज्यसत्तेचा कायदा यांत भेद आहे. नैतिक कायद्याचें पालन करून राज्यसत्तेचा कायदा मोडावयाचा. असें करण्याचा हक्कच आहे असें नव्हे तर तें कर्तव्यच आहे. तें कर्तव्य पार पाडण्यासाठीं समत्वबुद्धीनें, कर्तव्यबुद्धीनें कायदेभंग करावयाचा. समाजांतील शासनसंस्थेच्या कायद्याचा भंग करणारा हा सत्याग्रही समाजांत दंगल होऊं नये म्हणून मात्र जपतो. वज्रवजपुरी माजूं नये यासाठीं तो व्यवस्था करतो.

राजा व्यवस्थेसाठीच प्रथम आला

प्राचीन काळाी प्रथम ही शासनसंस्था जन्माला आली ती व्यवस्थेसाठीच होय. परंतु ज्याला राजा केलें तोच अन्यायी कायदे करूं लागला. यावर उपाय काय ? यावर उपाय एकच कीं, या राज्यसत्तेला विरोध करणारा नैतिक वीर हवा. कारण तसें नसेल तर हा गादीवर येणारा आणखी सवाई हिटलर व्हायचा. न्यायासाठी राजा असावा, न्यायासाठीच त्याला दूरहि करावें असें हें क्रांतिशान्त्र आहे. प्रजाधर्मात न्यायासाठी राजा दूर करावा हें महत्त्वाचें अंग आहे.

प्रजाधर्माची वाढ: सौत्रामणियज्ञ

आपल्याकडे प्रजाधर्माची वाढ करतां करतां शेवटीं क्रांतीवर आले असें दिसून येईल. उन्मत्त राजांना यतींनीं दूर करावें, नैतिक श्रेष्ठतेच्या लोकांनीं दूर करावें असें सांगितलें आहे. अशा राजांना हिंसेनेंहि दूर करण्यांत येई. बेडूक राजा, दंडुका राजा (King Log and King Frog) या गोष्टींत हें दाखविलें आहे कीं, लहान जुद्धम दूर करायला जावें तर आणखी मोठा जुद्धम डोक्यावर येऊन बसतो. एका हुकुमशाहाला दूर करावें तर आणखी प्रबल हुकुमशाही जन्माला येते. असें होऊं नये म्हणून आपल्याकडे सौत्रामणियज्ञ सांगितला आहे. दंगलच माजली तर ज्याचा विजय होईल, ज्याच्या हातीं लष्करी सत्ता जाईल, तो सारी राज्यसत्ता बळकावून बसेल. शस्त्रबळाच्या प्राबल्यांतून लोकशाहीच्या ऐवजी हुकुमशाहीच जन्माला यायची. ती हुकुमशाही शुद्ध राहिल याचा काय भरंवसा ? म्हणून सौत्रा-

मणियज्ञाचा संस्कार आपल्याकडे सांगितला आहे. इंग्लंड-मध्ये चार्लसची चौकशी केली गेली. वाटेल त्याने राजाला काढू नये. यति म्हणेल “मी काढतो.” सारे शांतीने व्हायला हवे. जुना राजा काढायचा, नवीन गादीवर बसवायचा. परंतु हे दंगलीने न करता, शिस्त, संयम, साधुता याने व्हावे. नैतिक शक्तीच्या थोर नेतृत्वाखाली असा सौत्रामणियज्ञ व्हावा; उन्मत्त राजाला दूर करण्याचा प्रयोग व्हावा.

लोकशाहीच्या कल्पना

आतां लोकशाहीच्या कल्पना आल्या आहेत. आतां एखादा पक्षच्या पक्ष प्रबळ होऊन बसतो. त्या विशिष्ट पक्षाच्या हातीं सत्ता एकवटते. अनिर्बंध, सर्वंकष सत्ता एक पक्षच हातीं घेऊन बसतो. हा पक्ष जनतेच्या मनावर, शरीरावर जणू अत्याचार करतो. ही लोकशाही नव्हे. असे होणे बरोबर नाही. परंतु येथे क्रान्ति कशी व्हायची? लोकशाहीतील क्रान्ति शांतीने व्हावी. डोर्का फोडण्यापेक्षा डोर्की मोजणे बरे. एकाच्या हातून सत्ता जेव्हां दुसऱ्याच्या हातीं जाते तेव्हां हिंसा होण्याचा संभव असतो. परंतु लोकशाही राज्यसंस्थेत तिला आळा असतो. शान्ति, अहिंसा यांनीं राज्यक्रान्ति करण्याचा तेथे प्रयोग शक्य असतो. जमनादासांच्या हातची सत्ता शान्तपणे बाळासाहेबांच्या हातीं आली. याच शांतीच्या मार्गाने उद्यां बाळासाहेबांच्या हातून समाजवाद्यांच्या हातीं जावी. लोकशाहीत याला वाव आहे. वेळ लागेल; परंतु अवसर आहे. लोकशाहीत संघटनेचे, प्रचाराचे स्वातंत्र्य असते. मनुष्य आपल्या अंतःप्रेरणेस

अनुसरून वागेल तर लोकशाही राज्यसंस्थेत अहिंसक क्रांतीस वाव आहे. म्हणून लोकशाही श्रेष्ठ आहे. परंतु लोकशाही अधिक यथार्थ व्हायला नैतिक बळ समाजांत वाढायला हवें. लोकशाहीचा पाया अहिंसेवर आधारलेला हवा. परंतु नैतिक बळ समाजांत वाढावें म्हणून, लोकशाहीचा अहिंसा पाया असावा म्हणून, समाजघटनेतच आपणांस शिरावें लागेल. तें कसे तें पुढें पाहूं.

प्रवचन ४ थें

लोकशाही ही सत्य-अहिंसेच्या दृष्टीनें कां श्रेष्ठ याचें विवेचन काल आपण सुरू केलें होतें. महात्मा गांधींना सत्याग्रहाच्या मार्गानें जी क्रान्ति घडवून आणायची आहे, तिच्यासाठीं लोकशाहीतील आधारभूत हक्क आवश्यक आहेत. गांधीजींच्या सत्याग्रहांतील मूलभूत कल्पना अशी आहे कीं, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मनोदेवतेच्या सांगीप्रमाणें, आज्ञेप्रमाणें बोलायचा हक्क आहे. या गोष्टीवर त्यांची लोकशाही आधारलेली आहे. एका व्यक्तीनें सत्यशोधन करावें आणि सर्वांना तें निमूटपणें मानावें ही गोष्ट गांधीजींस पसंत नाहीं, मान्य नाहीं. सत्य काय यासंबंधीं सर्वांचीं मते निरनिराळीं पडलीं तर ज्यानें त्यानें आपल्या मनोदेवतेच्या आज्ञेप्रमाणें वागलें पाहिजे. असें करतांना राज्यसंस्थेच्या कायद्यांचें उल्लंघन करणेंहि प्राप्त होईल; परंतु तें केलें पाहिजे. परमेश्वराचा आवाज दडपून ठेवतां कामा नये. सदसद्विवेकबुद्धीच्या आवाजाची गळचेपी होतां कामा नये.

गौधळाचा आक्षेप व त्यावर उपाय

परंतु जो तो स्वतःच्या बुद्धीप्रमाणे वागू लागला तर अनवस्थाप्रसंग ओढवणार नाही का? समाजांत सारा गौधळच नाही का माजणार? बजबजपुरी, जो तो बुद्धीच सांगतो असें नाही का होणार? असा आक्षेप घेतां येऊं नये म्हणून महात्मा गांधी तेथे अहिंसेचा आधार घेतात. अहिंसेचा आधार येथे अवश्य आहे. स्वतःच्या मनोवृत्तीप्रमाणे वागण्याचा, राज्यसंस्थेचे उलंघन करण्याचा हा हक्क तुम्हांला दिला; परंतु त्याचबरोबर समाजांतील हिंसावृत्ति नष्ट करण्याची जबाबदारीहि तुमच्यावर टाकलेली आहे. कायदेभंग हा सविनय आहे. सविनय कायदेभंगाचा हक्क जन्मसिद्ध आहे. हें तत्त्व सनातन आहे, सर्वकालीन आहे. जोंपर्यंत तुम्ही हिंसेला उत्तेजन देत नाही, तोंपर्यंत स्वमतप्रचार करा, कायदाहि मोडा. परंतु राज्यकारभारांत ढवळाढवळ माजवू नका. गांधीजींना लोकशाहीत हें शक्य वाटतें. म्हणून त्यांना लोकशाहीचे आकर्षण वाटतें. लोकशाहीत मनाप्रमाणे विचार करण्याचा, आचार करण्याचा, प्रचार करण्याचा, अहिंसेची सार्वभौम मर्यादा सांभाळून हक्क आहे. परंतु सर्वकष हुकुमशाहीत हें शक्य नसतें. तेथे राज्यसत्तेच्या विरुद्ध कांहीं करतांच येत नाही. विरुद्ध विचाराच्या लोकांना तेथे संघटना-स्वातंत्र्य नसतें. प्रचार, प्रसार, कांहींहि करतां येत नाही. प्रस्थापित राजकीय पक्षाविरुद्ध हुकुमशाहीत कांहींहि करायला अवकाशच नसतो. प्रस्थापित राज्यसंस्थेच्या विरुद्ध जी विचारसरणी, तिला तेथे प्रभावी व्हायचे असेल तर शब्दबळाशिवाय तें शक्य नसतें. द्रोदस्कीला मतप्रचारस्वातंत्र्य

नव्हें, म्हणून तो हिंसेच्या मार्गाकडे वळला. परंतु त्यालाच प्रवळ सत्तेने हांकलून लावले, हद्दपार केले. परंतु या गोष्टी लोकशाहीत चालू ठेवणे विसंगत दिसेल. लोकशाही घटनेत सत्यसंशोधनास अधिक वाव आहे असे महात्माजींना वाटते. म्हणून त्यांना ती पसंत आहे. लोकशाहीत वर वर तरी कां होईना सत्य, अहिंसा यांना स्थान आहे. मतप्रचाराचे स्वातंत्र्य असावे, असले पाहिजे. आपला हा जन्मजात हक्क आहे.

सर्वांना मताधिकार मिळाला एवढ्याने लोकशाही आली असे नाही. मताधिकार मिळणे म्हणजे मते बनवण्याचाहि अधिकार असणे होय. मी प्रचार करीन, लोकांची मते बनवीन. अशी परवानगी नसेल तर मताधिकार मिळून काय फायदा ? राज्यसत्तेचे जे मत तेच लादणे म्हणजे लोकशाही नव्हे. नुसता वर वर सर्वास मताधिकार असून भागत नाही. एवढ्याने लोकशाही पुरी होत नाही. मतप्रचारास, मते बनवण्यास वाव नसेल तर ती एका पक्षाची अनियंत्रित सत्ताच म्हणावी लागेल. साऱ्या समा-जाला एखादे वळण सक्तीने देऊ पाहणे म्हणजे हिंसा होय. बौद्धिक उन्नति, आत्मोन्नति ही का एकाद्या पक्षाने स्वच्छेने साऱ्या समाजावर आपल्या कल्पनेप्रमाणे लादायची असते ? लोकशाहीत या गोष्टीला स्थान नाही. लोकशाहीतहि कांहीं मर्यादा घालाव्या लागतात, घालाव्या लागतील. संग्रहाला मर्यादा घालावी लागेल. आजच्या लोकशाहीत अजून नवसमाजनिर्मितीस वाव नाही. नफा हा मूलभूत हक्क मानला जातो. त्या नफ्याला कोठे मर्यादाच नाही. संपत्ति कोणी कितीहि भोगावी, कितीहि गोळा करावी. कोण

वालणार तेथें मर्यादा ? सर्वांना सारखी संपत्ति ही अशक्य गोष्ट आहे असे प्रतिपादण्यांत येते.

अमर्याद भांडवलशाहींतून वर्गकलह

परंतु अशा अमर्याद भांडवलशाहींतून वर्गकलह जन्मणार. समाजांत निर्धन आणि सधन दोन वर्ग होणार. त्यांचा मग भीषण संग्राम अपरिहार्य होतो. संग्रहबुद्धि, नफेबाजीची वृत्ति जर मोकाट सोडली तर समाजांत शान्ति-समाधान कशी येणार ? त्या समाजाचें स्थैर्य कसे राहणार ? तेथें उत्पात होतील, रक्ताळ क्रान्ति होईल. या संग्रही वृत्तीस, नफेबाजी वृत्तीस पुन्हां तुम्ही कायद्यानें संमति देतां ! ही कायदेशीर शोषणाची वृत्ति भयंकर आहे.

दुसऱ्याच्या श्रमांतून घेतो तो चोर

आपण एक प्रकारें चोरीलाच अशा प्रकारानें कायदेशीरपणा देत असतो. दुसऱ्यांच्या श्रमांतून, घामांतून निर्माण होणारे धनधान्य बळकावून बसणारे चोर आहेत. गीता म्हणते: “ स्तेन एव सः ” अरे, तो खरेच चोर आहे. यज्ञ न करतां, त्याग न करतां, श्रमणाऱ्यांची झीज भरून न काढतां, त्यांचे संसार सुखाचे न करतां जो उपभोग घेतो तो चोर आहे असें गीता स्पष्टपणें सांगत आहे. सज्जन, कोणाला म्हणावें, त्याची व्याख्याहि बदलावी लागेल. कायद्याप्रमाणें वागतो तो सज्जन नव्हे. कारण कायदेशीर असे जे मार्ग आहेत, त्यांत चोरीचेहि आहेत. नैतिक मर्यादा पाळणारा तो सज्जन. कायद्याची दृष्टि आज नीतीची असतेच असें नाही. आजची लोकशाही राज्यसंस्था त्या दृष्टीनें अपुरी आहे. ती अन्याय्य पिळणुकीसहि वाव देते. म्हणून ती सत्या.

धिष्ठित नाही, अहिंसकहि नाही. असऱ्यावर, अन्यायावर आधारलेली असल्यामुळे तिला हिंसेचा आधार घ्यावाच लागतो. अशी लोकशाही ही आदर्श लोकशाही नाही. महात्मा गांधींना अहिंसक लोकशाही हवी आहे. त्या लोकशाहीत संग्रहवृत्तीस आळा घालावा लागेल, मर्यादा घालाव्या लागतील. समाजवादाशीं अनुरूप असें सरकार अशा लोकशाहीत असेल.

असंग्रहाचे तत्त्व

असंग्रहासंबंधीः लिहितांना ते म्हणतातः “ असंग्रहाचे तत्त्व अंमलांत आणण्याचा प्रयोग सक्तीने करतां येईल असें मला वाटत नाही. ” कारण सक्तीत हिंसा येणार. हिंसा तर गांधीजींना अमान्य. “ आपल्या देशाचे भवितव्य ” या लेखांत ते म्हणतातः “ बोल्शेव्हिझम मला मान्य नाही. खाजगी मालमत्ता सक्तीने नष्ट करणे मला मान्य नाही. मला अर्थशास्त्रांत असंग्रहाचे नैतिक तत्त्व दाखल करायचे आहे. लोकांना हे सुंदर तत्त्व अहिंसेच्या मार्गाने, शान्तीच्या मार्गाने पटवतां आले तर किती छान होईल ! परंतु सक्तीने सामुदायिक मालकी प्रस्थापू पहाल तर ती टिकणार नाही. कारण हिंसेवर आधारलेले कांहींच टिकत नसते. ते तात्पुरते असते. राज्यसंस्थेला सक्तीने सारे करण्यांत चिरस्थायी यश येणे अशक्य आहे. म्हणून शान्तीच्या मार्गानेच असंग्रह येऊं दे. जे कोणी त्याग करतील, त्यांची उदाहरणे स्फूर्ति देतील. त्या थोड्या महाभागांची ध्येयशक्ति वायां जाणार नाही. अशा मार्गाने जाण्यांत हिंसा कमी होईल. “ हिंसेने झटपट करू पाहणे गांधीजींना पसंत नाही. असंग्रहाचे तत्त्व समा-

जांत मान्य ज्ञाल्याशिवाय समाजांत अहिंसा कधीच येणार नाही. परंतु हा असंग्रह कसा यायचा, कसा आणायचा ?

महात्मार्जीचा मधला मार्ग

एकवर्ग समाज निर्माणे आणि कष्टाशिवाय कोणी खाऊ नये ही दोन तत्वे घेऊन महात्माजी अहिंसक लोकशाही उभाखू पाहतात. सारी संपत्ति श्रमांतूनच निर्माण होते. ती एकाने बळकावणे पाप आहे. खऱ्या लोकशाहीत मतस्वातंत्र्य, विचारप्रसारस्वातंत्र्य, याबरोबरच असंग्रहाचे सार्वभौम तत्त्व हवे. अशी लोकशाही आज आहे कोठे ? ती निर्मायची आहे. आजची राज्यसंस्था लोकशाही दिसली तरी ती भांडवलशाही आहे. भांडवलशाही लोकसत्ता अहिंसक राहू शकत नाही. समाज सुखी करण्यासाठी आर्थिक घटना बदलायला हवी.

आर्थिक घटना

समाजांत दोन मर्यादा आधी घालायला हव्यात. गरिबी कोठवर सहन करावी ? या इतपत गरिबी असली तरी चालेल, परंतु याच्याखाली तरी ती जातां कामा नये, अशी एक मर्यादा हवी. त्याचप्रमाणे जास्तीत जास्त श्रीमंती किती असावी याचीहि एक मर्यादा हवी. त्या मर्यादेच्या पलीकडे श्रीमंती गेली तर ते पाप होय, गुन्हा होय, असे ज्ञान पाहिजे. अशा या दोन मर्यादांच्या आंत सान्या समाजाने नांदावे. खालची मर्यादा नि वरची मर्यादा यांच्या चौकटीत समाज बसवावा.

प्रायोगिक कल्पना

समजा, पांच माणसांचे एक कुटुंब आहे. पति, पत्नी,

तीन मुलें. या सर्वांना किती काम करावें, त्यांना मोबदला किती मिळावा ? कामाचीहि मर्यादा हवी. इतक्या तासांच्या वर काम कोणासच नसावें. सुटी सोडून पुरुषास रोज साडे-सहा तास काम असावें. सुटी धरून समजा आठ तास. स्त्रियांना सुटी सोडून चार तास, सुटी धरून पांच तास. स्त्रियांना गृहकृत्यांत लक्ष देतां यावें म्हणून त्यांना कमी काम असावें. आठ ते सोळा वर्षापर्यंतच्या मुलांनीं रोज एक तास उत्पादन काम करावें. भी मोठा होईन, मग काम करीन असें नको. प्रत्येकानें कांहीं तरी उत्पादन काम रोज केलेंच पाहिजे.

कुटुंबांतील सर्वांना काम किती तास करायला हवें तें आपण पाहिलें. त्याचबरोबर अशा कुटुंबाच्या कमीत कमी गरजा काय तेंहि आपण पाहिलें पाहिजे. पैशाच्या स्वरूपा-चाहि, आर्थिक अरिष्टें येतात त्या वेळेस, विचार करावा लागतो. कारण आजची रुपयाची किंमत उद्यां नसते. या सर्व गोष्टी लक्षांत घ्याव्या लागतात. आपण सर्वसाधारण शांततेचा काळ घेऊन एका कुटुंबाचा विचार करूं या. संसारांतील आवश्यक गरजा पुढीलप्रमाणें असतात.

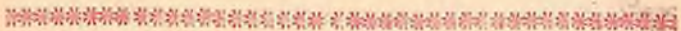
१ पोटभर अन्न हवें. यांत दूध, तूप, तेल, मीठ, मसाला, थोडीं फळें, इत्यादींचा अन्तर्भाव हवा.

२ शरीररक्षणार्थ कपडे, कांबळीं, खाट, मच्छरदाणी, साबण, तसेंच दिवाबत्ती, भांडीकुंडी, वगैरे.

३ मनाच्या आनंदासाठीं, विकासासाठीं शिक्षक, वर्तमान-पत्रें, पुस्तकें इत्यादि.

४ रहायला घर, गुराढोरांसाठीं गोठा वगैरे.

अशा आवश्यक गरजा भागायला हव्यात. एवढ्याने प्रत्ये-
 काला मी सुखसंपन्न असे म्हणतां जरी आले नाही तरी कमीत
 कमी इतके तरी मिळायला हवे. प्रत्येक महिन्याला नवरा,
 बायको, तीन मुले एवढ्या कुटुंबाला कमीत कमी पूर्वांच्या हिशे-
 बाने ३७॥ रुपये तरी धरायला हवेत. पुरुषाची मजुरी महिना
 २१॥ रुपये, स्त्रीची १३॥ आणि मुलांची २॥ रुपये, मिळून
 महिना ३७॥ होतील. ही किमान मर्यादा झाली. इतके तरी
 रुपये मिळायलाच हवेत. (युद्धपूर्वकालीन ३७॥ रुपये)
 किमान मर्यादा ठरली; कमाल मर्यादा कोणती ? ३७॥ रुपये
 दरमहा म्हणजे वर्षाला ४५० रुपये झाले. याच्या पंधरापट.
 कमाल मर्यादा ठरवावी. मनुष्याने जास्तीत जास्त वार्षिक
 उत्पन्न किती घेतले तर चालेल ? तर किमानाच्या पंधरापट
 एवढे कमाल उत्पन्न क्षम्य धरावे. मनुष्यांतील उद्योग-
 वृत्तीस, साहसास, महत्त्वाकांक्षेस वाच हवा. त्याला प्रोत्साहन
 हवे. सारेच संत, केवळ समाजासाठी आपली सारी शक्ति
 देणारे कोठून आणायचे ? म्हणून थोडी सूट ठेवू या.
 स्वार्थाला थोडी मोकळीक ठेवू या. मला अधिक मिठेल तरच
 मी अधिक उत्पादन करीन, माझी सर्व शक्ति कामी लावीन
 असे म्हणणे बरे नाही. परंतु समाजांत, व्यवहारांत ही वृत्ति
 आहे, म्हणून थोडी सवलत देऊ या. प्रत्येकास मोटार नको,
 परंतु प्रत्येकास पोटभर अन्न मिळून आवश्यक गरजा भागून
 मग कोणाजवळ मोटार असली तर ती डोळ्यांत सलत नाही.
 परंतु इकडे खायलाहि नाही आणि तिकडे मोटारी, इतकी
 विषमता असल्या होते. म्हणून आपण असा मधला मार्ग
 धरू या. किमान वार्षिक ४५० तर कमाल टोंक ४५०×१५.

हैं दोन टोंकें आपण ठरवून यांच्यामध्ये सारी समाजरचना वसवूं पंधरापटींहून, वार्षिक ६७५० रुपयांहून अधिक जवळ असणें ऐषआरामांत जाईल. ऐषआराम नको. अशा प्रकारें वार्षिक किमान ४५० आणि कमाल ६७५० यांच्यामध्ये राहणारा एक वर्ग आपण निर्माण करूं. कोव्याधीश येथें नाहींत, अगदीं निर्धनहि नाहींत. एकवर्ग समाज जणुं होईल. थोडी विषमता असली तरी ती सुसह्य होईल. भौतिक संग्रहाला मर्यादा घालण्याचें तत्त्व मान्य केल्याशिवाय लोकशाही चाळूं शकणार नाहीं. सत्य, अहिंसा येऊं शकणार नाहींत. गांधीजी म्हणतात, “ मीहि समाजवादी आहे; परंतु लोकशाही समाजवाद मला हवा आहे. मी अहिंसक समाजवादी आहे. त्या अहिंसेच्या दृष्टीनें, जें जें जरूर तें तें मी करीन. ” अधिकारानंतरहि अहिंसेनेंच सारें करायचें. एका पक्षाच्या हातून दुसऱ्याच्या हातीं सत्ता जायची असेल तरी ती अहिंसेनें जावो. इंग्रजांनीं कायद्याची सत्ता निर्माण केली. कायद्याच्या बंधनांनीं बद्ध करून इंग्रज बोलत असतो. गांधीजी सविनय प्रतिकार, सविनय कायदे-भंग हा जन्मसिद्ध हक्क आहे असें मानतात. इंग्रज सारें कायद्यानें करूं इच्छितो; परंतु गांधीजी सविनय कायदे-भंगाच्या हक्काचेहि समर्थन करतात. त्यांच्या असहकारांत सविनय कायदेभंगहि आहे. परंतु हें सारें नम्रतेनें, अहिंसेनें ते करूं इच्छितात.

महात्मार्जांचें क्रांतिशास्त्र

महात्मार्जांच्या क्रांतिशास्त्राच्या मांडणींत दोन गोष्टी आहेत.

१ असहकार, २ कायदेभंग.

दोन्ही मिळून त्यांचें अहिंसक क्रान्तिशास्त्र पूर्ण होतें
 क्रान्ति यशस्वी होण्याच्या दृष्टीनें या दोन्ही गोष्टी हव्यात.
 राज्यसत्ता उलथून पाडण्याच्या दृष्टीनें असहकार अधिक
 प्रभावी आहे. कायदे न मोडतां असहकार करणें ही
 गोष्ट अधिक निरुपद्रवी असून अधिक परिणामकारक
 आहे. सविनय कायदेभंग करणारास देहदंड, क्लेश भोगणें
 प्राप्त असतें. त्यापेक्षां केवळ असहकारांत त्रास कमी
 असून परिणाम पुन्हां अधिक आहे. आपल्याला आपल्या
 देशांतील लढ्यांत असें दिसून येईल कीं, सविनय कायदेभंग
 करणारे सरकारशीं, परकी सरकारशीं सहकार करीत आहेत.
 कायदेभंग करून तुरुंगांत येतात, तर तिकडे शेतसारा,
 प्राप्तीवरील कर भरीत असतात. इकडे तुरुंगांत येतील तर
 तिकडे कारखान्यांतून सरकारला माल पुरवीत असतील !
 म्हणून जोंपर्यंत परकी सरकारशीं असहकार नाही तोंवर
 क्रान्ति नाही. असहकार कायदेभंगापेक्षां निरुपद्रवी असून
 अधिक प्रभावी आहे. असहकारांत परकी सरकारला खरा
 धोका आहे. असहकारानें सारा सरकारी गाडा आपण बंद
 पाडूं शकतो. आपण सरकारला आव्हानपूर्वक सांगतो कीं,
 “ अन्याय बंद करा, न्याय प्रस्थापा; असें न कराल तर
 तुमचें राज्ययंत्र बंद पाडूं. राष्ट्रन्यायी असहकार करूं; याद
 राखा. ” पोलीस, लष्कर, सर्वत्रच जर असहकार शिरला
 तर सारें राज्ययंत्रच बंद पडतें. गाड्याला खीळ पडते.
 असहकारांत अपार शक्ति आहे. फार भयंकर आहे हें अहिं-
 सक साधन. सविनय कायदेभंग करून आपण आत्मक्लेशानें
 शत्रूंचें हृदय परिवर्तवूं पाहतों. असहकारांत कायदा मोडीत

नसलें तरी राज्ययंत्रच बंद पाडतों. कायदा पाळणें म्हणजे सहकार, कायदा मोडणें म्हणजे असहकार असें असलें, तार्किक निष्कर्ष जरी असा असला, तरी कायदे न मोडतां होणारा असहकार हा कायदे मोडण्यांतच एका अर्थी परिणत होतो. कायदेभंग आणि कायदेभंग न करतां केलेला असहकार दोन्ही एकरूपच आहेत.

15

कायदेभंगाचें द्विविध रूप

गांधीजींच्या कायदेभंगाचें रूप द्विविध आहे. संरक्षक आणि चढाऊ किंवा आक्रमक. जो अन्यायी कायदा असेल तेवढाच मोडणें हा संरक्षक भाग. नागरिकत्वाचे मूलभूत हक्क काय याचीहि आधीं स्पष्ट जाणीव हवी. सरकार मूलभूत हक्कांवर गदा आणिल तर कायदेभंग करायला हवा. त्या विशिष्ट हक्काच्या रक्षणार्थ हा कायदेभंग त्या विशिष्ट गोष्टीपुरताच असेल. समजा, भाषणबंदी असेल तर भाषण करून कायदा मोडणें. सभाबंदी, प्रचारस्वातंत्र्यबंदी, लेखनबंदी इत्यादि गोष्टी नागरिक हक्कांवर गदा आणणाऱ्या आहेत. अर्थात् अहिंसक रीतीनें आपण सारें केलें पाहिजे. अहिंसक रीतीनें प्रचार करायलाहि बंदी झाली तर तेथें मूलभूत हक्कांवरच हल्ला आला. तेव्हां तेवढ्या गोष्टीपुरता कायदेभंग करायचा. त्या विशिष्ट गोष्टीपुरता कायदेभंग करणें म्हणजे संरक्षक कायदेभंग. परंतु सरकारनें एक अन्याय केला, तर त्या अन्यायाच्या दूरीकरणार्थ सर्वत्र बाबतींत कायदेभंग सुरू करणें याला चढाऊ किंवा आक्रमक कायदेभंग म्हणायचें. शेतसारा डोईजड आहे म्हणून तो नाकारणें हा संरक्षक कायदेभंग; परंतु इतर अन्याय दूर करण्यासाठीं इकडे शेतसाराहि नाकारणें म्हणजे चढाऊ

कायदेभंग. संपूर्णपणें सर्वत्रच कायदेभंग सुरू करणें म्हणजे उघड बंडच होय. अर्थात् हें अहिंसक, अनत्याचारी बंड आहे. संपूर्ण असहकारानेहि राज्यतंत्र बंद पडतें. संपूर्ण कायदेभंग म्हणजेहि बंड होतें. दोहोंतहि अहिंसा आहे. सरकारी कायदे मी मोडीन, परंतु नीति मी सोडणार नाहीं. सरकारी कायदे नीतीला धरून नाहीत म्हणून तर माझा असहकार, माझा कायदेभंग. नैतिक कायदा हा शासनसंस्थेच्या कायद्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे. सत्याग्रही नैतिक कायद्याचा पुजारी असतो, अनैतिक नि अन्याय्य कायद्याचा झुगारी असतो. नैतिक कायदा पाळणें म्हणजेच पुरा कायदा पाळणें.

यतिधर्म नि राजधर्म

यतिधर्म नि राजधर्म यांत फरक असा कीं, यति कधींच हिंसा करणार नाहीं. परंतु सत्यस्थापनेसाठीं, न्यायस्थापनेसाठीं राजधर्मांत मर्यादित हिंसा सांगितली आहे. न्याय-प्रस्थापनेसाठीं राजधर्मांत हिंसेला मुभा दिली आहे. ती हिंसा शास्त्रोक्त आहे. ज्याला शास्त्रोद्धेघन करण्याचा अधिकार नाही त्यानें हिंसाहि सोडतां कामा नये. क्षत्रियानें क्षत्रियधर्म तर सोडायचा नाही, मग हिंसा कशी सोडायची ? परंतु यतीनें सत्य-अहिंसा सांभाळून वाटेल तें मोडावें. सारे विधिनिषेध, सारे शास्त्रार्थ त्यानें गुंडाळून ठेवावे. सारे नियम सत्य नि अहिंसेच्या पोटांत येतात. जो सत्याग्रही आहे, अहिंसक सत्याग्रही आहे, तो इतर सर्व धर्म सोडून सत्यासाठीं उभा राहतो. “ सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ” यांतील हाच भावार्थ आहे. आणि खरें पाहिलें, आजवरचा अनुभव पाहिला तर अखेर असेंच दिसेल. हिंसेनें

सत्याची स्थापना होत नाही. असत्य व हिंसा यांनी समाजात
 सत्य नि अहिंसा कशी कशी येणार ? म्हणून अहिंसेलाच
 बंड करण्याचा अधिकार गांधीजी देऊं:पाहातात. यतिधर्मात
 सारें सहन करायचें. गांधीजी त्यांत प्रतिकार ओतूं इच्छितात.
 अहिंसकशक्ति प्रतिकाररूपानें, बंडाच्या स्वरूपांत ते उभी
 करूं इच्छितात. कारण हिंसक बंडांतून, हिंसक क्रान्तींतून
 पुन्हां निराळ्या स्वरूपांत हिंसाच सत्तारूढ दिसते. मतपरिवर्तन
 करून कायदे बदला यांत लोकशाहीचा प्राण आहे. परंतु
 मतपरिवर्तन करायला मी आत्मकेशहि भोगीन. कायदा
 अहिंसक रीतीनें मोडून तदर्थ होणारी शिक्षा भोगून मी
 माझ्या आत्मवलानें मतपरिवर्तन करूं इच्छितों. मानवाचा
 हा जन्मसिद्ध हक्क आहे असें गांधीजी म्हणतात. पाश्चिमात्य
 राजनीतिज्ञ ही गोष्ट कबूल करीत नाहींत. मानवाचा हा
 अभिजात हक्क आहे अशी कबुली घायला पाश्चिमात्य तयार
 नाहींत. ते म्हणतात, अशानें क्रान्ति होईल. गांधीजी म्हण-
 तात, “ होऊं दे. ” जी राज्यसंस्था अन्याय करील, तिचें
 लोकमताचें अधिष्ठान काढून घेतलें पाहिजे. ती चालतां
 कामा नये. ती राज्यसंस्था म्हणेल कीं, बेकायदा वागायचा
 तुम्हांला अधिकार नाहीं. मी म्हणेन आहे; जोपर्यंत अहिं-
 सक तोंवर आहे. मी हिंसेनें विरोध करणार नाहीं. हिंसेनें
 जाणारे जावोत; माझा मार्ग अहिंसेचा. मी कायदा मोडला
 तर मला शिक्षा करतील. मी ती भोगीन; परंतु स्वस्थ नाहीं
 बसणार. जनतेच्या नागरिक हक्कांची गळचेपी निमूटपणें मी
 सहन नाहीं करणार. मी अहिंसक रीतीनें त्या कायद्यांना
 विरोध करीन. मला न्यायालयासमोर खेंचतील. हा बंडखोर

आहे असें म्हणून माझ्यावर खटला भरतील. भरोत. मी सांगतच राहणार की, जोंपर्यंत मनुष्य अहिंसक प्रचार करीत आहे तोंवर त्याच्या नागरिक हक्कांवर गदा येतां कामा नये. काँग्रेसमंत्र्यांनीं अहिंसक रीतीनें प्रचार करणाऱ्यांवर खटले भरूं नये, त्यांचे नागरिक हक्क हिरावून घेऊं नये. अत्याचार करणारे कोणी असतील तर त्यांची गोष्ट निराळी. मी क्रान्तिकारक आहे. सरकारविरुद्ध अहिंसक रीतीनें अप्रीति उत्पन्न करण्याचा माझा जन्मजात हक्क आहे. हिंसक क्रान्ति समाजांत यात्रयास नको असेल तर अहिंसक रीतीनें दाद मागणाऱ्यांस, अहिंसक रीतीनें चळवळ करणाऱ्यांस मुभा द्यायला हवी. समाजव्यवस्था वा राज्यव्यवस्था कायम स्वरूपाची कधींच नसते. परिस्थित्यनुरूप फेरबदल करावे लागतात. विधिनिषेध, संकेत बदलावे लागतात. गांधीजी रूढ अर्थानें सनातनी नाहींत; परंतु ते खऱ्या अर्थानें स्वतःला सनातनी म्हणवतात. सनातनी शब्दाचा खरा अर्थ “सनातनो नित्यनूतनः” असा आहे. जो बुद्धीप्रमाणें वागतो, काळाची गति ओळखून वागतो तो सनातनी. आज रूढीच्या भक्तांना, जुन्याला चिकटून बसणाऱ्यांना आपण सनातनी म्हणतो. गांधीजी जेव्हां स्वतःला सनातनी म्हणतात तेव्हां ते जुन्या अर्थानें नाहीं म्हणत. ते तर बंडखोर आहेत. ते म्हणतात, “महाभारताचा कर्ता वेदव्यास यांच्या अर्थानें मी सनातनी हिंदु आहे ! व्यासांनीं लक्षावधि लिहून सार काय सांगितलें ? व्यास महर्षि म्हणतात कीं, तगजून्या एका पारड्यांत राजसूय यज्ञ, अश्वमेध यज्ञ, इत्यादींचें वजन टाका आणि दुसऱ्या पारड्यांत सत्याचें टाका.

काय दिसेल ? सत्याचें पारडें जड आढळेल. ” याचा अर्थ हा कीं, बाह्य कर्मकांडाचा पसारा, हीं यज्ञादिक कर्म यांना तादृश महत्त्व नाही. महत्त्व सत्यनिष्ठेला आहे. रूढी, विधिनिषेधांचीं अवडंबरें यांना नाही. विधिनिषेध एके काळीं सत्य, अहिंसेसाठींच होते. परंतु परिस्थिति बदलल्यावर ते कुचकामी होतात. महात्माजी प्रत्येक क्षणीं सत्याचें चिंतन करतात. ते म्हणतात, मी पावलोपावलीं क्षणशः कणशः सत्यसंशोधन करणारा आहे, आणि म्हणून मी सनातनी आहे. एकदां एकां गांधीजींना प्रश्न केला, “ तुमच्या वर्तनांत अत्यन्त विसंगतिहि दिसते. ” ते म्हणाले “ अत्यन्त विसंगत, परंतु एका अर्थीं तें अत्यन्त सुसंगत आहे. कारण त्या त्या वेळेस मला जें सत्य वाटतें तें मी बोलतों. या सर्व विसंगतींतून सत्याचा एक सुसंगत शोध आहे. ” सत्याचें ज्ञान कोणत्याहि व्यक्तीला पूर्णपणें कधींच होत नसतें. अवतारी पुरुष घेतऱ्या तरी त्याचेंहि सत्याविषयीचें ज्ञान काहीं अंशीं अपूर्णच असणार असें गांधीजी म्हणतात. ऐतिहासिक राम, कृष्ण अपूर्ण आहेत. काल्पनिक, ज्ञानमय श्रीकृष्ण पूर्ण आहे. तो ऐतिहासिक प्रत्यक्ष व्यवहारांत वावरणारा श्रीकृष्ण त्यावेळच्या इतरांच्या मानानें पूर्ण होता. परंतु संपूर्ण सत्याच्या दृष्टीनें तो अपूर्णच. सत्यसंशोधन हें सारखें चाळू असावें लागतें, तें पुढें पुढें नेत असतें, नवीन नवीन दर्शन घडवीत असतें. बुद्धीला प्राप्त होणारे सिद्धान्त, त्यांचें स्वरूप बदलतें. आपल्याला चुका दिसू लागतात. जसजशी पूर्णतेकडे अधिकाधिक प्रगति होईल, तसतशी सत्यदर्शनाची अधिकाधिक प्रचीति येईल. म्हणून

सत्याची उपासना करणारा विसंगतीने गांगरत नाही. याची विसंगति विकासाची खूण असते. शाश्वत सत्याचें चिंतन करीत तो वागणार. सत्य, अहिंसा यांच्या आविष्कारासाठी विधिनिषेध बदलावे लागतात. क्रान्ति करावी लागते. ही क्रान्ति कशी करावी याची नीट कल्पना येईपर्यंत क्रान्ति शब्द गांधीजींनी वापरला नाही. परंतु पुढे त्यांना स्वतःच्या अहिंसक क्रान्तीचें संपूर्ण दर्शन झाले. ते म्हणाले “ माझा क्रान्तिमार्ग, माझे क्रान्तिशास्त्र सर्वश्रेष्ठ आहे. ” प्रजा जोंपर्यंत अहिंसक आहे तोंपर्यंत तिला क्रान्तीचा हक्क आहे. एखादा अन्याय जावा म्हणून तिने अहिंसक प्रतिकार करावा. पूर्वी ह्या गोष्टी यति करीत. अहिंसेने क्रान्ति कशी करावी हें यतीने आतां सर्व समाजाला शिकविलें पाहिजे. अहिंसक क्रान्तीचें तत्त्व व्यक्तीपुरतें न ठेवतां सर्व समाजांत फैलावले पाहिजे. आणि जनतेची शक्ति अहिंसक रीतीने जागृत करून राज्यसत्तेकडून होणारा अन्याय दूर केला पाहिजे. अहिंसा न सोडतां असे हें राजकारण करायचें आहे.

गांधीजी जेव्हां सत्य म्हणतात तेव्हां त्याचा अर्थ काय असतो ? आपण या गोष्टीचा थोडा विचार करू या. सत्यासंबंधींच्या दोन कल्पना असतात.

१. वस्तुस्थितीचें ज्ञान; जें दिसतें तें खरोखर तसे आहे कीं भिन्न आहे हें समजून घेणें.

२. दुसरी गोष्ट म्हणजे जें खरोखर आहे तें चांगलें आहे कीं वाईट आहे हें समजून घेणें.

सत्यसंशोधनाच्या मार्गांत खरें काय, खोटें काय, त्याच-प्रमाणें सत् काय, असत् काय यांचाहि विचार येतो. आपण

सत्याग्रह करतो. समाजांतील वस्तुस्थितीचें सत्यस्वरूप सम-
 जून घेऊन तेथें अन्याय दिसतो म्हणून आपण सत्याग्रह
 करतो. न्याय काय, अन्याय काय, याचीहि स्पष्ट जाणीव
 आपणांस लागते. काय आहे एवढें जाणून भागत नाही,
 तर काय असावें याचीहि जाणीव असायला हवी. परंतु
 आदर्शस्थिति कशी असावी हें कळायला अंतःशुद्धिहि लागते.
 काय आहे हें समजायला आणि कसें असावें हेंहि समजायला
 अंतःकरण शुद्ध असावें लागतें. कारण जें खरोखर समोर
 आहे तेंहि विकृत दिसूं नये म्हणून दृष्टि निर्मळ हवी. मलिन
 मनाला शुद्ध वस्तुस्थितिहि विकृत दिसते. बुद्धीचा आग्रह
 आला, विशिष्ट दृष्टीनेंच आपण पाहूं लागलों कीं सारें निराळेंच
 दिसणार. अमुक अमुक असें आहे, तें असेंच असणार,
 असा पूर्वग्रह धरून जेव्हां मनुष्य पाहूं लागतो, तेव्हां त्याला
 वस्तुस्थिति विपरीतच दिसणार. जशी दृष्टि तशी सृष्टि.
 सत्याचें आकलन व्हायला मन पूर्वग्रहरहित हवें. गढूळ
 पाण्यांत सूर्याचें प्रतिबिंब पडत नाही, त्याप्रमाणें पूर्वग्रहांनीं
 विकृत नि ब्रवटलेल्या बुद्धींत सत्याचें प्रतिबिंब कसें पड-
 णार ? वस्तुस्थितीचें स्वरूप समजायलाहि शुद्ध मन हवें.
 मन धुवून काढलें पाहिजे. पाठीवर अक्षर उमटावें म्हणून
 आपण ती स्वच्छ करतो, त्याप्रमाणें सत्याचा साक्षात्कार
 व्हावा, सत्य हृत्पटलावर लिहिलें जावें म्हणून हृदय धांसून
 पुसून स्वच्छ केलेलें असायला हवें. प्रत्येक व्यक्ति पूर्वग्रहाच्या
 चष्म्यांतूनच पाहाते. त्यामुळें सत्य शुद्ध स्वरूपांत न दिसतां
 शकल दिसतें, विकृत दिसतें. काय आहे हें कळायलाहि जर
 शुद्ध बुद्धीची, निरंजन बुद्धीची आवश्यकता आहे, परि-

स्थितीचें सम्यक् दर्शन होण्यासाठीहि जर बुद्धि निर्मळ हवी, तर मग काय असावें, आदर्श काय याचें ज्ञान व्हायला तर अधिकच शुद्धता हवी. ज्या मानानें बुद्धि शुद्ध असेल, त्या मानानें सत्याचें निर्मळ दर्शन घडेल. तुम्ही ज्या मानानें सत् त्या मानानें तुम्हांस सत् कळेल, समजेल, सत्चें दर्शन होईल. तुम्ही जितके असत् असाल, तितके सत्तापासून, सत् काय याच्या ज्ञानापासून दूर जाल. महात्माजी म्हणून आत्मशुद्धीवर जोर देतात. सत्याग्रही सत्यासाठी उभा राहतो. परिस्थितीचें सत्य स्वरूप आणि आदर्शाचें सत्य स्वरूप

“ सत्येन सिद्धिरात्मनः ”

सत्यानेच सिद्धि प्राप्त होते. या सत्यांत बाह्यज्ञानाबरोबर आत्मज्ञानाचाहि अन्तर्भाव असतो. हाच मोक्षाचा मार्ग. मायेंतून पाहतो तोच खरा पाहणारा. त्याप्रमाणें परिस्थितीवरचे पडदे फाडून तिचेंहि सत्य ज्ञान जो करून घेतो, आणि मनोबुद्धीवरचीं मलिन पुटें काढून जो स्वतःचेंहि स्वरूप समजून घेतो तोच मोक्षपदीं आरूढ होतो.

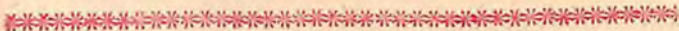
प्रवचन ५ वें

काल आपण सत्यासंबंधी बोलत होतो. वस्तुस्थितीचे संशोधन नीट व्हायला मनःशुद्धीचीहि जरूर असते. परंतु वस्तुस्थिती समजून घेणे म्हणजे तरी काय ? वस्तुस्थितीचे सत्यस्वरूप असा शब्दप्रयोग जेव्हा आपण करतो, तेव्हा त्याचा अर्थ काय असतो ? सत्य म्हणजे काय हा विचार सुरू केला की त्यांतून आपल्यासमोर दोन प्रश्न उभे राहतात.

१ आहे काय ?

२ काय असायला हवे ?

‘आहे काय’ मध्ये जे प्रत्यक्ष असते त्याचे आपण याथातथ्याने वर्णन करित असतो. जे समोर सर्वत्र दिसते त्याचे निवेदन. भौतिक शास्त्रांत या गोष्टीवरच अधिक भर देण्यांत येत असतो. परंतु मनुष्य प्रयोगालयांतून प्रत्यक्ष संसारांत जेव्हा येतो, खोली सोडून सारा व्यवहार पाहू लागतो, तेव्हा नुसते काय आहे हे पाहून त्याला सत्य समजले असे

म्हणतां यावयाचें नाहीं. समाजांत वागतांना आपण पदोपदीं
 कसें असावे, कसें वागावे, काय नसावे, कशांत कल्याण -
 इत्यादि गोष्टी आपल्या डोळ्यांसमोर उभ्या असतात. समा-
 जांत वागतांना सदसद्विचैक करावा लागतो. नुसतें वस्तुस्थिति-
 निवेदन करून भागत नाहीं. आणि भौतिक सृष्टींत निरीक्षण
 करतांना सुद्धां कांहीं ठिकाणीं वाइटांचा अनुभव येतो, कांहीं
 ठिकाणीं चांगल्याचा. हा देखावा सुंदर आहे असें आपण
 म्हणतो; हा देखावा अप्रसन्न आहे, हें दृश्य विद्रूप आहे असें
 आपण म्हणतो. आपण अमुक चांगले, अमुक वाईट, हें
 सुंदर, हें कुरूप असें जेव्हां म्हणतो तेव्हां चांगले काय,
 सुंदर काय यासंबंधीची एक आदर्श कल्पना, पूर्णत्वाची
 कल्पना आपल्या मनांत असते. मनांतील कोणत्या तरी एका
 आदर्श कल्पनेच्या आधारेनें आपण जगांतील घडामोडींचें,
 या सर्व पसाऱ्यांचें मूल्यमापन, योग्यायोग्यत्व ठरवीत असतो.
 आपणांस प्रथम वस्तूचें दर्शन घडतें. नंतर त्या वस्तूचें
 मूल्यदर्शन आपणांस होतें. हें मूल्यदर्शन, परमात्मदर्शनाच्या
 आदर्श कल्पनेच्या आधारेनेच होत असतें. जगांतील वस्तूंचें
 मूल्यमापन करीत असतांना अस्पष्ट, अस्फुट अशी का होईना,
 परंतु कांहीं तरी आदर्शाची कल्पना अंतःकरणांत असतेच
 असते. आपण दोन माणसें पाहतों. एकापेक्षां दुसरा चांगला,
 अधिक श्रेष्ठ असें आपण म्हणतो. ज्या वेळेस असें आपण
 म्हणतो त्यावेळेस उत्कृष्ट मानवाचा एक आदर्श, श्रेष्ठ पुरु-
 षाची एक ध्येयभूत कल्पना मनांत असतेच. एरव्हीं आपण
 हा मनुष्य त्याच्यापेक्षां बरा असें म्हणूं शकणार नाहीं. आद-
 र्शाचें ज्ञान असल्याखेरीज मूल्यमापन आपण करूं शकत

नाही. वस्तुदर्शन, मूल्यदर्शन, आदर्शदर्शन अशा विविध वाटेने आपण सत्याचे ज्ञान करून घेत असतो. जी सृष्टि, जो समाज इंद्रियगम्य असतो, प्रत्यक्ष समोर ज्याचा अनुभव येतो त्याला आपण प्रत्यक्ष सृष्टि म्हणू. ती सृष्टि जी आपल्या ध्येयांत असते, आपल्या कल्पनेतील आदर्शांत असते ती आपण परोक्षसृष्टि म्हणू. दृष्टीच्या पलीकडची ती परोक्ष सृष्टि. आपण एखादे सुंदर फूल बघतो. आपणांस आनंद होतो. परंतु त्यांत सौंदर्याची परिपूर्णता दिसत नाही. काहींतरी कमी आहे असे वाटते. या फुलाहूनहि अधिक सुंदर फूल असू शकेल असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा एक आदर्श फूल अंतश्चक्षुसमोर उभे असते. त्या अदृश्य पुष्पाशी या प्रत्यक्ष पुष्पाची आपण तुलना करतो नि मग म्हणतो की, हे फूल सुंदर असले तरी तितके नाही. आदर्शसृष्टि नेत्रांना दिसत नाही, तरीहि हृदयांत तिची प्रतीति असते. अशी प्रतीति नसेल तर आपणांस बाह्यसृष्टि अपूर्ण अशी वाटतीच. सृष्टीचे बाह्य निरीक्षण करतांना निर्दोष अशा सृष्टीची आपणांस सदैव कल्पना असते. ती जी चर्मचक्षुंना न दिसणारी परंतु हृदयांत भासणारी, जिच्या प्रकाशांत आपण जगाचे मूल्यमापन करतो, तीच सृष्टि वास्तविक खरी. आणि इंद्रियगम्य अशी जी ही सृष्टि - जिला आपण खरीखरी म्हणून म्हणत असतो, तीच त्या आदर्श सृष्टीच्या प्रकाशांत मिथ्या ठरते, माया ठरते. ती जी निर्दोष, परिपूर्ण सृष्टि, तीच हळूहळू व्यक्त होत आहे. अशा प्रकारचे विचार तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांतून मांडलेले असतात. ज्याप्रमाणे आत्मभिन्न वस्तूंत आपण आदर्श वस्तु आणि इंद्रियगम्य

वस्तु असा फरक करतो, तसा आत्म्यांतहि आहे. आदर्श
 आत्मतत्त्व आणि अहंकाराशी संबद्ध असे शबल आत्मतत्त्व.
 मनुष्याची प्रत्यक्ष कल्पना, मनुष्याची आदर्श कल्पना.
 प्रत्यक्ष संसारांतील विकारी मनुष्य नि आदर्श सृष्टीतील
 ज्ञानस्वरूप मनुष्य. मनुष्याला स्वतःच्या विकारी रूपांतून
 मुक्त होऊन, या उपाधि सोडून, ही बंधने तोडून त्या
 निर्मळ आत्मरूपाकडे जाण्याची तळमळ असते. प्रत्येकाच्या
 अंतःकरणांत ही तळमळ असते. ही तळमळ तुम्हां आम्हां
 सर्वांना त्या आदर्शाकडे धडपडत जायला, त्या आपल्या
 परम सुंदर नि मंगल आत्मरूपाकडे जायला प्रवृत्त करीत
 असते, प्रेरणा देत असते. त्या आदर्शालाच आपण सत्यमय
 मानतो. आजचें आपलें अपूर्ण असे रूप आहे. त्याहून भिन्न
 असे तें जें अव्यक्त रूप तें व्यक्त करावें, तें आपल्या जीवनांत
 मूर्त करावें, अवतरवावें असे आपणांस वाटतें. या ध्येयासाठी जी
 खटपट तीच आत्मप्राप्तीची खटपट, मोक्षार्थी माणसाची
 खटपट. त्या परोक्ष सृष्टीकडे, आदर्शसृष्टीकडे जायचे आपले
 सर्वांचे प्रयत्न असतात. ती सृष्टि, ती आदर्शसृष्टि जे अधिका-
 धिक जीवनांत आणतात, त्यांच्या उद्योगावरून आपणांसहि
 विश्वास वाटूं लागतो. त्या व्यक्तींना आपण श्रेष्ठ मानतो.
 यांच्याप्रमाणें आपणहि धडपडावें, यांच्याप्रमाणें आपण व्हावें
 असे इतर मुमूक्षूंंच्या मनाला वाटूं लागते. आपल्यापेक्षां
 श्रेष्ठ विभूति जेव्हां आपणांस दिसते, तेव्हां तिला आपण
 अवतार मानतो. ती परोक्ष कल्पना, तो अमूर्त आदर्श, तें
 कल्पनेतील ध्येय या माणसांत मूर्त झालें आहे, येथें अपूर्णता
 पूर्ण रूपांत प्रकट झाली आहे असे वाटून आपणांस कृतार्थ

वाटते. त्या इंद्रियातीत ध्येयाला आज आपण प्रत्यक्ष संसारांत या व्यक्तीच्या स्वरूपाने वावरतांना पाहात आहोंत, डोळ्यांना हें भव्य रूपडें दिसत आहे असें वाटून आशा दुणावते. ती जी स्वर्गीय सृष्टि तिचें कांहीं प्रतिबिंब अशा थोरामध्ये आपण पाहतों. मग आपण त्या व्यक्तीला अवतार मानतो. अवतार म्हणजे आदर्श सृष्टीतून प्रत्यक्षांत आलेली आदर्श मूर्ति. सामान्यतः दुर्भिळ असें तें परिपूर्णतेचें रूप, परंतु व्याचशा अंशानें तरी प्रत्यक्ष दिसतें. किती छान ! आदर्श मानव, आदर्श आत्मा आपल्या अंतःकरणांतच असतो. खिस्त म्हणतात, “ स्वर्गाचें राज्य तुमच्यांतच आहे, तुमच्या अंतरंगांतच आहे. (Kingdom of God is within you.) त्या अंतःकरणांतील आदर्श मूर्ति दिसले तरीहि ते अपूर्णच असतात. प्रत्यक्षांत येतांना थोडी अपूर्णता येतेच. म्हणून आपली नेहमी प्रार्थना असते,

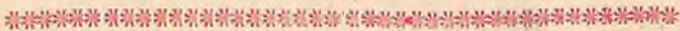
असतो मा सत् गमय ।

जें असत् आहे त्यांतून तूं मला जें सत् आहे तिकडे ने, अशी आपली सनातन आर्त प्रार्थना आहे. ज्यांना आपण थोर पुरुष म्हणतो, त्यांचीहि हीच प्रार्थना असते. मानवी जीवनांत संपूर्ण ज्ञान, संपूर्ण निर्दोषता, केवळ परिपूर्णता अशक्य. तिच्या जवळ जवळ आपण फार तर जाऊं. प्रकाशाचा किरण माध्यमांतून पलीकडे जातांना जसा थोडा तरी वक्र होतो, त्याप्रमाणें जीवनांत आदर्श उतरवीत असतांना थोडी तरी अपूर्णता येतेच. महात्मार्जीच्या विचारांत ही गोष्ट नेहमी दिसते. जीवनाचा थोर आदर्श अशांच्या जीवनांत प्रतीत होत असताहि त्यांना अपूर्ण अपूर्ण असें कां वाटतें ?

कारण पुढें जाणाऱ्या माणसाची, आदर्शाची कल्पनाहि वाढत जाते. समुद्रांत पुढें पुढें जावें तों तो पुढें अधिकच गंभीर नि अथांग वाटूं लागतो. मनुष्य जसजसा उन्नत होत जातो, तसतशी मनुष्य किती उन्नत होऊं शकेल याची त्याची कल्पनाहि अधिक उंच उंच होत जाते. आपण त्याला अवतारी मानतो, पूर्ण समजतो. परंतु तो स्वतःला अपूर्णच समजत असतो. आणखी मोठें व्हावें, आणखी पुढें जावें, त्या आदर्शाच्या मानानें मी अजून कोठल्या कोठें आहे असेंच तो मुमुक्षु म्हणत असतो. आपणांला क्षितिज किती जवळ दिसतें. तें तेंथें टेकलेलें आहे असें वाटतें. परंतु त्याला भेटायला म्हणून आपण जाऊं, त्याला हात लावयला जाऊं तर तें आणखी दूर जातें. अधिकच विशाल क्षितिज दिसूं लागतें. क्षितिजाच्या जसजसें आपण मागें मागें जाऊं तसें तसें तें आणखी आणखी पुढें जातें. क्षितिजाप्रमाणेंच आदर्श सृष्टीचें आहे. महात्मा गांधींची हीच वृत्ति आहे, हीच दृष्टि आहे.

कृष्ण म्हणजे संपूर्ण ज्ञान

महात्मा गांधी कोणासहि पूर्ण मानीत नाहींत. त्यांनीं अनासक्तियोगाच्या प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे: “कृष्ण म्हणजे संपूर्ण ज्ञान. संपूर्ण ज्ञानरूप कृष्ण भगवान् तो काल्पनिक आहे. तो प्रत्यक्ष कृष्ण - ज्याला आपण अवतारी मानतो तो झाला नसेल असें नाहीं. परंतु संपूर्ण कृष्ण ऐतिहासिक नव्हे. संपूर्ण कृष्ण आदर्शांत आहे. ध्येयसृष्टींत आहे. ऐतिहासिक कृष्णावर त्या संपूर्ण कृष्णाचें आपण आरोपण केले आहे. प्रत्येक जीव एका अर्थी ईश्वराचा, त्या आदर्श

रूपाचा अवतारच आहे. ईश्वर पूर्ण व अव्यक्त आहे. त्याचीच आपण रूपे. परंतु जरी आपण सारेच लहानमोठे अवतार असलों तरी लौकिक भाषेत तसे आपण म्हणत नाही. कारण पूर्णत्वाची, शुद्ध ज्ञानाची कल्पना आपल्या मनांत असते. जो पुरुष आपल्या काळांत सर्वश्रेष्ठ, धर्मवान् म्हणून आपणांस दिसतो, त्याची अवतार या नात्याने आपण पूजा करूं लागतो. योगेश्वर कृष्ण म्हणजे शुद्ध पूर्ण ज्ञान, अर्जुन म्हणजे तदनुरूप क्रिया. हृदयांतील शुद्ध ज्ञानानुरूप कर्म करण्याची अर्जुनाची म्हणजे ऋजु माणसाची धडपड असते, प्रामाणिक माणसाची धडपड असते. जेथे अनुभवंसिद्ध शुद्ध ज्ञान आणि तदनुरूप क्रिया हीं असतील तेथे वैभव, खरी नीति हीं असणारच असें गीता सांगते. शुद्ध ज्ञानच मनांत नसेल तर शुद्ध आचार तरी हातून होणार कसा ? पूर्ण मनुष्य म्हणजे शुद्ध ज्ञान आणि तदनुरूप क्रिया. सत्य विचार, सत्य उच्चार, सत्य आचार अशा त्रिविध रूपांत जो सत्यमय असतो तो पूर्णत्वाचा पुतळा. त्रिविध सत्याचा जीवनांत साक्षात्कार हवा. माझा विचार सत्य हवा. तो सत्य आहे कीं नाही याची मनांत सारखी चिन्ता हवी. मनांत सारखें परीक्षण सुरू असायला हवें. मनाची प्रयोगशाळा कधी बंद पडून उपयोग नाही. विचाराची सत्यता शोधायची, मग तें वाणीनें उच्चारायचें, आचारांत आणायचें. आपले विचार सत्य नसतील असें वाटलें तर त्याचीं कारणें शोधायचीं. कांहीं कारणें नैतिक असतात, कांहीं बौद्धिक असतात. त्यांचा उलगडा करायचा. दोष दवडीत रहायचें. सत्यसंशोधनाचा अखंड प्रयोग. जीवन

म्हणजे सत्यदर्शनाची, सत्यसंशोधनाची प्रयोगशाळा होय. भावनाशुद्धि पूर्ण झाली असे कधी वाटतच नाही. विचार-शुद्धि पूर्ण झाली असे कधी वाटतच नाही. म्हणून अखंड सावधानता ठेवायची; अखंड यतमान असायचे. त्या त्या वेळेस जे योग्य वाटेल ते करित राहिले पाहिजे. परंतु आज जे योग्य वाटत आहे ते योग्यच आहे ना यासंबंधीचा ध्यास सतत हवाच. चिच्छक्ति, विचारशक्ति सारखी जागृत हवी. अधिकाधिक नवीन विचार मिळतात. मनुष्याच्या बुद्धीत नवीन नवीन विचार निर्माण करणारे ज्ञान, हे येते कोठून ? हे कोठून कसे मिळते ? सामान्यतः ज्याला आपण व्यवहारांत बुद्धिमान् म्हणतो तो मनुष्य आणि आत्मशक्ति जागृत करून आपल्या बुद्धीला जागवणारा मनुष्य यांच्यांत कोणता बरे फरक असतो ? सामान्य मनुष्य जेव्हां युक्तिवाद करतो, बुद्धिवाद लढवतो, त्या वेळेस त्याला स्वतःच्या बुद्धीची मर्यादा, स्वतःच्या मतीतील दोष या गोष्टी लक्षांत येत नाहीत. आपल्या मनाची एक लकत्र आहे की, एखाद्या गोष्टीचे समर्थन करायचे असले म्हणजे सारा युक्तिवाद तिच्यासाठी आपण करतो. ही वकिली बुद्धि असते. पुष्कळ वेळां वकीलाला माहीत असते की, आपल्या अशीलाची बाजू खोटी आहे. परंतु तिच्या समर्थनार्थ तो सारी सृष्टि उभी करतो. मुद्दे मांडणारी एखादी बाजू घेऊन तदर्थ मांडणारी बुद्धि ही कांही सत्यार्थी नसते. तिने मांडलेले, प्रतिपादिलेले सत्य कांही खरे नसते. कोणाची तरी बाजू घ्यायची, पक्ष ध्यायचा नि भांडायचे असे अशा माणसांचे असते. सत्यार्थी मनुष्याची रीत अशी नसते. तो बुद्धिवाद

मागून करतो. तो आधी सत्यपक्ष कोणता हें समजून घेतो. खरोखर वस्तुस्थिति काय आहे, न्याय कोठें आहे हें तो बघतो. सत्य कोठें आहे तें पाहिल्यावर, त्याची अंतःकरणांत खात्री करून घेतल्यानंतर मग तें जगाला पटवण्यासाठी सत्यार्थी मनुष्य बुद्धिवाद करतो. व्यवहारांत आपण ज्याला बुद्धिवाद म्हणतो तें पक्ष घेऊन भांडणें असतें. तो वकिली. वाणा, वकिली डावपेंच असतो. तेथें सत्य असतेंच असें नाहीं. खरें सत्य काय तें समजून ध्यायें आणि तें जगाला पटवायें असा तेथें प्रयत्नहि नसतो. व्यवहारांत सामाजिक, राजकीय प्रश्न पदोपदी येतात. तेथें सत्याचा अर्थ काय ? सत्य म्हणजे सत्. प्रशस्ते कर्मणि निष्ठा. जें प्रशस्त कर्म आहे, हितकर आहे, तें आपलेसें करणें. सत् काय आहे हा प्रश्न सत्यार्थी विचारीत असतो. जें मला सत्य म्हणून वाटतें तें सत् आहे ना ? सत्य सत् आहे कीं नाहीं हें कसे ठरवायचें ? जें मला सत्य म्हणून वाटतें तें प्रशस्त, योग्य आहे कीं नाहीं ? जें आपणांस सत्य वाटतें तें सत् आहे कीं नाहीं याची एक कसोटी आहे.

“ यद्वाताभूहितमत्यन्तं एतत्सत्यम् मतं मम ॥ ”

आत्यन्तिक भूतहिताच्या दृष्टीनें विचार करून सत्य काय तें ठरवायचें. सत्य काय, असत्य काय हें ठरविताना जग-त्कल्याणाची शाश्वतदृष्टि हवी. त्या दृष्टीचा उपयोग हवा. आत्महितासाठी खोटेहि बोलावें असें म्हणत. म्हणजे सर्व-श्रेष्ठ आत्महित. आत्महित साधेल तर तें सत्य. तुमची कोण-तीही लोकशाही असो. अमुक गोष्ट करावी कीं न करावी; अमुक कायदा करावा कीं न करावा; अमुक नियम हवा कीं

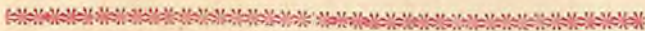

नको; कशावरून ठरवावयाचे ? आपण लोकशाहीत मत घेतो. मत देतांना कोणती दृष्टि हवी ? सावकारीचे नियंत्रण करावे की न करावे ? तुम्ही सर्व समाजाच्या दृष्टीने विचार करा. सावकाराने फक्त सावकारवर्गाचे हित बघावे, कुळाने केवळ स्वतःच्या दृष्टीने. यामुळे सत्य दूर राहिल. तुमच्या वर्गहिताने भूतमात्राचे हित साधणार आहे का ? इतर सटर फटर गोष्टी नको सांगू. ते आपापले वर्गीय अहंकार दूर ठेवून सर्व भूतमात्राच्या हिताच्या दृष्टीने उत्तर द्या.

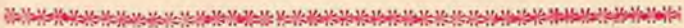
अमुक एक कायदा करतांना, केवळ एखाद्या व्यक्तीचे किंवा एखाद्या वर्गाचे पाहून भागणार नाही. व्यक्तीचे हित हा प्रश्न नाही. सत्याग्रही व्यक्तीच्या दृष्टीने व्यष्टीचे हित ते समष्टीचे असते. माझ्या हिताची जी गोष्ट ती सर्व जगाच्या हिताचीहि असायला हवी. समष्टीच्या म्हणजेच सर्व मानवांच्या हितांतच आत्मकल्याण, स्वतःचे कल्याण असते असे सत्यार्थी मानतो. जनतेची बुद्धि, सार्वजनिक बुद्धि, राष्ट्राच्या कायद्यांच्या पाठीमागे असायला हवी असे आपण लोकशाहीचे पुरस्कर्ते म्हणत असतो. "General will" सर्वांची बुद्धि असा शब्द वापरू. कायद्याला सर्वांच्या मताचा जास्तीत-जास्त पाठिंबा असावा. सर्वांनी मत व्यक्त करावे. परंतु नुसते मत व्यक्त करावे एवढ्याने भागत नाही. ते मत सर्वहित-बुद्धीने व्यक्त केलेले असायला हवे. स्वहितबुद्धि सोडून सर्वहितदृष्टीने बोलले पाहिजे.

अशा दृष्टीला विशिष्ट मनोरचना

ही जी सर्वभूतहित पाहण्याची दृष्टि ती यावयाला विशिष्ट मनोरचनाच लागते. सर्वहितबुद्धि स्वतःची जागृत रहावी

म्हणून अहर्निश प्रयत्न करावे लागतात. जागृत अनुसंधान
 असावे लागते. समाजातील कांहीं व्यक्तींनी तरी असे सतत
 प्रयत्न करायला हवेत. यासाठी कांहीं त्रुटि पाळावी लागतात.
 सत्य, अहिंसा, असंप्रह इत्यादि त्रुटि आचारांत आणावी.
 मला जर लोभ असेल, माझे हित कशांत गुंतलेले असेल,
 एखाद्या गोष्टीन माझे हितसंबंध असतील तर माझी दृष्टि
 सत्यदृष्टि होणे कठीण. ती भूतमात्राच्या हिताचा विचार मग
 कसा करील ? विशिष्ट हितसंबंध फक्त पाहण्याची मग
 संकुचित दृष्टि आपली होते आणि ती आपली स्वार्थी
 दृष्टीच सर्वांचे हितहि पाहणारी आहे, असा आपण बुद्धि-
 वाद लढवून दावा करित असतो. यालाच मानसशास्त्रांत
 (Rationalising) म्हणतात. म्हणजे विवेकीकरण. मानस-
 शास्त्रातील विवेकवाद किंवा बुद्धिवाद तो हा. स्वतःला जे
 पटलेले असते तेच बरोबर धरून चालायचे. तेच
 बरोबर आहे असे सिद्ध करून दाखवायचे. मला
 वाटते तेच विवेकाचे असे भासायचे. स्वतःच्या स्वार्थाचे
 विवेकीकरण करायचे. माझ्या बुद्धीला ज्या अर्थी पटले
 आहे त्या अर्थी ते योग्य असलेच पाहिजे. परंतु तुझ्या
 बुद्धीला तुझ्या हिताच्या दृष्टीने पटले, इतर गोष्टी पाहि-
 ल्यास का ? न्याय, अन्याय, नीति, अनिती इत्यादींचा
 विचार केलास का ? दुसऱ्यांच्या कल्याणाचा विचार केलास
 का ? ते कांहीं नसते. माझा स्वार्थ म्हणजेच न्याय, म्हणजेच
 परमार्थ, इतरांचेहि कल्याण ! ज्या वेळेस स्वतःच्या स्वार्था-
 लाच मनुष्य न्यायाचे रूप देतो, न्यायाचे आवरण त्याच्या-
 वर घालतो, त्यावेळेस त्याचे विचार सत्य म्हणून कसे मानतां

येतील ? येथें इंग्रजांचें राज्य असावें कीं नसावें असा प्रश्न विचारला तर कोणी स्वतःची जबाबदारी टाळण्यासाठीं इंग्रजी राज्य असावें असेहि म्हणेल. नसावें म्हटलें तर तें दूर करण्याची जबाबदारी येते. कधीं कधीं कोणाचे इंग्रजांशीं हितसंबंध असले तर तेहि म्हणतील कीं, इंग्रजी राज्य असावें. हितसंबंध म्हणून किंवा जबाबदारी टाळण्यासाठीं म्हणून अशा प्रकारें कोणी उत्तर दिलें तर तें सत्य कसें असूं शकेल ?

सत्यासाठीं विचार, आचार, उच्चार यांत संगति हवी. जो सत्याग्रही असतो तो बोलल्याप्रमाणें वागतो. माझ्या विचारानुरूप मी वागूं लागलों तर माझ्या स्वार्थाला धक्का पोंचे. मग कसें करूं असें म्हणणारा सत्याग्रही कसा होऊं शकेल ? कोणी कोणी आपली भीति, आपला स्वार्थ यांना लपविण्यासाठीं दांभिकपणानें अमुक योग्य नाहीं, तमुक बरें नाहीं असें म्हणतात. समजा, देश स्वतंत्र व्हावा असें त्याला मनांत वाटतें; परंतु तसें म्हणेन तर धडपडावें लागेल. नाहींतर कमकुवतपणा कबूल करावा लागेल. त्याची तर लाज वाटते. म्हणून म्हणायचें कीं, “ अशा वेळेस लढा नको. आपण तरी अजून कोठें लायक आहोंत ? ” परंतु हा दंभ असतो. दांभिक माणसापेक्षां कमकुवतपणा प्रामाणिकपणें कबूल करणारा मनुष्य अधिक थोर होय. तो म्हणेल “ देशासाठीं लढलें पाहिजे. देश स्वतंत्र व्हायलाच हवा. परंतु मी कुटुंबवत्सल पडलों, तितका त्याग, तितकें धैर्य मजजवळ नाहीं. दांभिकापेक्षां हा बरा.

परिग्रही मनुष्य सत्यनिष्ठ राहूं शकत नाहीं. कोठें तरी लोभमोहांत तो गुंततो. तो दावा करील कीं, हें सारें

इतरांच्याहि हिताचें आहे. तो युक्तिवाद शोधील. संग्रह करायला युक्तिवाद शोधील. समाजाचेंहि यांत हितच आहे म्हणेल. परंतु ही सत्याग्रही दृष्टि नव्हे. सत्याग्रही मनुष्याला दारिद्र्यांतच श्रेष्ठ प्रतीचा आनंद वाटतो. परिस्थितीनें येणारें दारिद्र्य निराळें आणि आपण होऊन दारिद्र्याचा स्वीकार करणें हें निराळें. परिस्थितीमुळें दारिद्र्यांत रहायला लागणें ही हिंसा आहे; स्वच्छेनें तें स्वीकारणें ही अहिंसा आहे. बाह्यतः दोघे दारिद्र्य दिसले तरी एक असंग्रहाच्या, अपरिग्रहाच्या व्रतामुळें दारिद्र्य आहे; दुसरा निरुपाय म्हणून आहे. समाजांतोळ दारिद्र्य दूर करणें कर्तव्यच आहे. दारिद्र्य जें परिस्थितीमुळें आहे तें जर दूर केलें नाहीं तर समाजांत अहिंसा कशी येणार आणि सत्यनिष्ठा तरी कशी येणार? दारिद्र्य मनुष्याला अनेकदां परिस्थितीमुळें खोंटे बोलवें लागतें. दारिद्र्य दुर्गुणांची जननी आहे असें म्हणतात. समाजांत सत्यनिष्ठा अधिकाधिक यावयाला हवी असेल तर दारिद्र्य नष्ट करण्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. परंतु दारिद्र्य दूर केल्यानें सत्यनिष्ठा वाढते असें आपण म्हटलें तरी त्यालाहि मर्यादा आहेत. आर्थिक परिस्थिति सुधारल्यानें नैतिक परिस्थिति सुधारते; परंतु अधिक पैसा जवळ झाल्यानें अधःपातहि होतो. कोंठें तरी मर्यादा हवी. एवढें तरी प्रत्येकास मिळालें पाहिजे अशी समाजांनें व्यवस्था करायला हवी. त्यामुळें नैतिक वातावरण उत्तम व्हायला मदत होते.

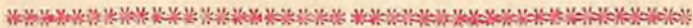
सामान्य जनतेची गोष्ट निराळी. परंतु जो सत्याग्रही आहे तो स्वच्छेनें व्रत म्हणून दारिद्र्य स्वीकारतो. परिस्थितिशरण तो नसतो. परिस्थिति प्राप्त झाली तरी तो श्रीमंत होऊं

इच्छिणार नाही. परिस्थितीमुळे मी दरिद्री आहे म्हणून तो रडत कधी बसणार नाही. सर्वांनी स्वेच्छेने दारिद्र्य पत्करावे, सर्वांनी स्वेच्छेने त्याग करावा. त्यांत सेवा आहे, उन्नति आहे. सर्व राष्ट्र जर ही दीक्षा घेईल तर जगाला आपण शान्तीचा रस्ता दाखवू शकू.

सत्याग्रही मनुष्याने तरी आपल्या व्रतांशी निष्ठावंत रहावे. जो सत्याग्रही नाही तो अडचणीत सांपडला, गांगरला आणि त्याने हिंसा केली तरीही चालेल. भिन्नेपणापेक्षा हिंसा बरी. अन्यायाला हिंसेने तोंड द्या. गांधीजींनी या मर्यादा सदैव सांगितल्या आहेत. परंतु अहिंसेचे व्रत घेतलेल्याने कशीही परिस्थिति असो, हिंसा करू नये. कांहीं तरी अविचल आदर्श समाजांत हवेतच.

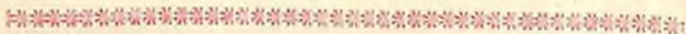
महात्माजींनी बोरसद, खेडा या जिल्ह्यांतून सत्याग्रह केले. परंतु व्हाइसरायला त्यांनी आधी पत्र पाठविले होते. ते त्यांत म्हणाले, "मी साम्राज्याची सेवा केली आहे. मी युद्धांत लोकांनी भाग घ्यावा म्हणूनहि प्रचार केला. राजनिष्ठा दाखविली. आज कायदे मोडून राजनिष्ठा दाखवात आहे. कायदे पाळून राजनिष्ठा प्रकट होते. कधी कधी कायदे मोडून राजनिष्ठा प्रकट करावी लागते. ब्रिटिश कितीही अन्यायी असले तरी सत्याग्रहीसमोर ते नमतात, ही गोष्ट लोकांना कळली तर ती किती चांगली ! सत्याग्रह करून मी ब्रिटिश साम्राज्याची सेवाच करीत आहे " असे महात्माजी म्हणत. सत्याग्रही लहान सेवा करो; वा मोठी करो; ती सेवा एक प्रकारे समाजाची, राष्ट्राची, जगाची असते. कारण ती सर्वांच्या हिताशी अविरोधी असते. कायदे मोडूनहि मी

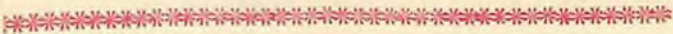
साम्राज्यसेवाच करीत आहे असे महात्माजी म्हणत, याचा अर्थ काय, भावार्थ काय ? मी राजनिष्ठा दाखवीन असे ते म्हणत, यांतील अर्थ असा की, जोंपर्यंत सेवेचें, कर्तव्याचें पालन मला कायदे पाळूनहि करतां येत असेल तोंवर मी राजनिष्ठ राहीन. लोकांनाहि राहायला सांगेन. परंतु कर्तव्य-कर्म पार पाडतां येत नसतील तर मी एकटाच नाहीं, तर जनतेलाहि जागृत करून मी कायदे मोडीन. कायदे मोडा नि कर्तव्ये पार पाडतां येतील अशी परिस्थिति निर्मा असें मी सांगेन. लोकांची सुप्त शक्ति जागृत करीन. कर्तव्यांच्या आड येणाऱ्या राजसत्तेविरुद्ध अप्रीति उत्पन्न करणें हा तर मी माझा धर्म मानतो. आणि हा माझा वा सर्वांचा सत्याग्रह कशासाठी ? सत्ताधारी लोकांनाहि सत्य पटवण्यासाठी. सत्तावाल्यांची सुप्त न्यायबुद्धि, सुप्त मानवता जागृत करण्यासाठी, त्यांना माणसें बनवण्यासाठी. सत्याग्रही व्यक्ति हिंसेचा मार्ग न पत्करतां आत्मकेशाचा मार्ग पत्करील. महात्माजी म्हणत, ब्रिटिशांना उद्देशून म्हणत, “ माझा हा सत्याग्रह, माझा हा असहकार तुमच्याहि हिताचा आहे. माझ्या हितासाठीं जसा तो आहे, तसाच तुमच्याहि. मी अन्याय सहन करीन मुकाट्यानें, तर माझाहि अधःपात, आणि तुम्हांला करूं देईन, तुमची मनोभावना, सद्भावना जागृत न करीन तर तुमचाहि अधःपात. अन्याय करणारा नि मुकाट्यानें अन्याय सहन करणारा, दोघे अधःपतित होत असतात. सत्याग्रह दोघांना उन्नत करतो. पुन्हां आत्मकेशाच्या मार्गानें. म्हणून यांत सर्वभूतहितबुद्धि आहे. मला जी सत्य-संवेदना होते, ती मी पुन्हां पुन्हां संशोधून पाहीन. चले

जावच्या वेळेस महात्माजी अनेकदां म्हणाले, “ मी ब्रिटिशांना सत्ताधारी म्हणून येथून जा असें म्हणतों. तसें म्हणतांना माझ्या मनांत द्वेष नसतो. त्यांनीं मित्र म्हणून येथें रहावें. माझ्या अंतःकरणांत मी पुनः पुन्हा शोधून पाहतों कीं, कोठें द्वेष लपलेला नाही ना ? जर ब्रिटिश हिंदुस्थानवरची सत्ता सोडतील तर त्यांचा नैतिक परिणाम जगावर होईल. त्यांना हें करायला लावणें माझे काम आहे. ” महात्माजी अशा रीतीनें सत्याग्रहांत इतरांच्याहि उद्धाराचा विचार करीत. ते त्या वेळेस पुनः पुन्हां म्हणत कीं, “ माझे मन मोकळें आहे. मला येऊन पटवा. ” सत्याग्रही हा मताग्रही नसतो. आपल्या त्या त्या क्षणांच्या विचाराचा तो आत्यन्तिक प्रचारक असतो. परंतु तसें करीत असतांहि त्याचें आत्म-चिंतन सुरू असतें. आपलें कोठें चुकत तर नाही ना, खोव्या कल्पना उराशीं नाही ना धरलेल्या, हें तो पडताळून पहात असतो. ज्या क्षणीं चूक कळली, त्या क्षणीं मग ती हिमालयासारखी का असेना, तो ती सोडतो, दुरुस्त करतो, कबूल करतो. सत्याचा तो उपासक, मताचा नाही. सत्य-संशोधन तो कधींहि सोडीत नाही. एखादी गोष्ट इतरांना मान्य असली आणि सत्याग्रहीला नसली तर तो एकटाहि त्या मार्गाचा त्याग करील. सर्वमान्य सत्य असलें म्हणून काय झालें ? माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीस पटत नसेल तर ? म्हणून महात्माजींसारखा सत्याग्रही सर्वांना मान्य अशा सत्यांतहि चूक आहे असें सांगायला कधीं कमी करीत नाही. भीति, संकोच या वस्तूच त्यांच्याजवळ नसतात. महात्मा-जींचा नि व्हाइसरॉय लिनलिथगो यांचा पत्रव्यवहार आतां

प्रसिद्ध झाला आहे. त्या पत्रांतून महात्माजींनी सर्वमान्य सत्यांतीलहि चुका दाखविल्या आहेत. ते व्हाइसरॉयला लिहितात, “ मी चुकलों अशी माझी अजूनहि खात्री पटवा. मी हें युद्ध, सत्याग्रही बंड थांबवीन. ” महात्माजींचा पत्रव्यवहार वाचून काहींना संशय आला कीं, महात्माजी तडजोड करतील. वस्तुतः त्यांनीं कधींहि अशी तडजोड केली नाही. १९३१ मध्ये गोलमेज परिषदेला ते गेले. सर्त्राना वाटत होते कीं, ते काहीं तरी तडजोड करून येतील. परंतु तसें कांहीं एक झालें नाही. सामोपचारानें प्रश्न सुटावे, तडजोड व्हावी अशी त्यांना इच्छा असे. सत्याग्रही हा उगीचच्या उगीच आर्गांत उडी घेत नसतो; परंतु तत्वाशीं तो कधींहि अप्रामाणिक नसतो. तडजोडीसाठीं तो तत्त्वच्युति कधीं होऊं देत नाही. आज २०१५ वर्षे ते आपल्यासमोर आहेत. त्यांनीं तशी तडजोड कधींहि केली नाही. ते व्हाइसरॉयांना जेव्हां म्हणतात कीं, मला पटवा, तेव्हां ते सत्याच्या दृष्टीनें म्हणत असतात; तडजोडीसाठीं म्हणून नव्हे. व्हाइसरॉयांच्या बोलण्यांत त्यांना सत्य दिसलें तर ते तडजोड करतील. परंतु ब्रिटिशांना माहित आहे कीं, इतर लोक एखादे वेळेस तडजोड करतील, तत्वे गुंडाळून ठेवतील, तात्पुरत्या गोष्टी बघतील; परंतु हा पुरुष तसा नाही. मूलभूत सत्याच्या बाबतींत गांधीजी कांहींहि तडजोड करणार नाहीत. चूक दिसली तर स्वतःच्या म्हणण्याचा ते कधींहि आप्रह धरणार नाहीत, हेंहि तितकेंच खरें. सत्याग्रही सत्याचा चिरंतन उपासक असतो. मताचा आप्रह सोडायला तयार असणें ही एक सत्याग्रहीच्या जीवनांतील, तत्त्वज्ञानांतील आवश्यक गोष्ट

आहे. सत्याग्रही नि मताग्रही या दोन अत्यन्त भिन्न वस्तु आहेत. मत क्षणिक असते; मतामतांतून सत्याच्या प्रकाशा-कडे जायचें असते. तो सत्याचा प्रकाश हें सत्याग्रहीचें गंतव्य नि प्राप्तव्य असते, आणि त्या प्रकाशांत त्याला प्राणिमात्राचें कल्याण दिसत असते. स्वतःचा उद्धार, स्वजनांचा उद्धार, स्वतःच्या शत्रूंचाहि उद्धार, त्याला त्यांत दिसत असतो. शत्रु शब्द लौकिक अर्थानें वापरला. वास्तविक सत्याग्रहीला शत्रूच नसतो. तो सर्वांना आपले मानतो. म्हणून तर सर्वांच्या हिताचा तो विचार करतो.

प्रवचन ६ वें

‘सत्ये संदृष्टे सिद्धिरात्मनः’— स्रत्याचें दर्शन झालें म्हणजे सिद्धि मिळते, मोक्ष मिळतो. आपले विचार सत्य, शुद्ध होण्यासाठीं काय काय बरें करावयाचें हवें ? मनुष्यामध्ये निरनिराळे गुणधर्म असतात. मनुष्याची बुद्धि त्रिगुणात्मक असते. सत्व, रज, आणि तम या सर्वांच्या कमी अधिक मिश्रणानें आपली बुद्धि बनलेली असते. ती केवळ सत्वमयी कशी करावयाची ? कोणती युक्ति, कोणता उपाय ? काय करावें, काय करूं नये, बंध कशांनें, मोक्ष कशांनें, निर्भयता कशांनें लाभेल, भीति कां हें सर्व जी सांगते, याचा विवेक जी करते, काय सोडावें, काय धरावें, हें जी जाणते, ती सार्विक बुद्धि.

अकर्तव्यें बंध भय, कर्तव्यें मोक्ष निर्भय ।

जाणे सोडूं धरूं, त्यास बुद्धि सार्विक ओळख ॥

असें सार्विक बुद्धीचें लक्षण भगद्गीतेंत आहे. आणि

रजोगुणात्मक बुद्धि कोणती ? ज्या बुद्धीला धर्म काय, अधर्म काय, याविषयी स्वच्छ स्पष्ट ज्ञान नसते ती राजस बुद्धि.

कार्याकार्य कसे काय, काय धर्म अधर्म तो ।

जी जाणू न शके चोख, बुद्धि राजस ओळख ॥

आणि तमोगुणी बुद्धि कोणती ? अधर्मालाच धर्म मानते, जिच्याजवळ प्रकाश नाही, सारे उलटंच जिला दिसते ती तामसबुद्धि.

धर्म मानी अधर्मास, अंधारें भरली असे ।

अर्थ जी उलटा देखे, बुद्धि तामस ओळख ॥

जेव्हां आपण म्हणतो कीं, ज्यानें त्यानें स्वतःच्या बुद्धीला पटेल तदनुसार बोलवें, वागावें, तेव्हां एक जबाबदारी असते. ज्यानें बुद्धि निर्मळ केली आहे, उत्तरोत्तर ज्याचे तदर्थ अखंड प्रयत्न चालले असतात, त्यानें तसें केलें तर शोभेल. आपण आधीं बुद्धि सात्त्विक करण्याचा सारखा प्रयत्न करायला हवा. अशी बुद्धीच सदसद्विवेक करूं शकेल. बुद्धि सात्त्विक व्हावी म्हणून भगवद्गीता काय सांगते ? कोणतीं साधनें, कोणते उपाय ? महात्मा गांधी भगवद्गीतेचें सार अनासक्ति म्हणून सांगतात. फलाविषयी आसक्ति नसली म्हणजे पुष्कळसें काम होतें. परंतु अर्जुनासारख्या विशिष्ट जिज्ञासूला फलासक्ति सोड, अनासक्त रहा एवढेंच सांगितलें. सामान्य माणसाला दोन गोष्टी सांगायला हव्यात.

१ विषयासक्ति नको.

२ फलासक्ति नको.

या दोन्ही आसक्ति दूर करण्याचा जाणीवपूर्वक यत्न

माणसानें करायला हवा. या दोन साधनांनी बुद्धि सात्त्विक होत जाईल. विषयासक्तीमुळे मनुष्य तमोगुणी होतो. फलासक्तीमुळे रजोगुणी होतो. दोन्ही टाकू तेव्हां सत्त्वाकडे बुद्धि जाऊ लागेल. सत्कर्माच्या फलाचीही अपेक्षा नको. सात्त्विक कर्माचा एक प्रकारे अभिमान वाटत असतो. त्याचें फळ सुंदर असेल, मिळो लौकर असे वाटतें. परंतु सात्त्विक कर्माच्या फलाचीही अपेक्षा राखू नये. कारण फलासक्ति - मग ती सत्कर्माच्या फलाची का असेना-आली की अनासक्ति सुटते. म्हणून विषय व फळ दोहोंची आसक्ति नको. महात्मा गांधींनी फलाविषयी जी आसक्ति तिची फोड केली आहे. विषयांचा ध्यास नको ही तर उघड गोष्ट आहे. फलाच्यागाचें विवरण हवें. महात्माजी साधनशुद्धीवर भर देतात. साधनशुद्धीचा सिद्धान्त पटवायला फलासक्तीचा त्याग उपयोगी पडेल. आपण वाईट साधनें का वापरतो ? फलाची तीव्र आसक्ति उत्पन्न होते तेव्हांच आपण वाटेल त्या उपायांनी सिद्धि मिळावी म्हणून उभे राहतो. तीव्र आसक्तीमुळे आपण एक प्रकारे आंधळे बनतो. जसा विषयासक्त मनुष्य अंध बनतो, त्याला सारासारविवेक उरत नाही, तीच गत फलासक्त माणसाचीही होते. आसक्त मनुष्याला योग्यायोग्य कळेनासें होतें. सदसत्ताचें भानच त्याला उरत नाही. परिणामाविषयी मनुष्य अतिशय आतुर नि उत्सुक झाला म्हणजे जें मिळेल साधन तें तो उचलतो. साधनांचा विवेक तेथें राहात नाही. परिणाम कोठूनहि लौकर यावा एवढीच त्याच्याजवळ दृष्टि असते. त्यासाठी हीन साधनेंही तो वापरिल. हीन साधनांनी चांगला परिणाम होणार नाही, ही गोष्ट

माणसाला कळायला हवी. फलाचा सारखा ध्यास घेऊन मनुष्य रजोगुणी बनतो. चावूंची खाऊं अशी त्याची वृत्ति होते. 'अयथावत् प्रजानाति' नीट न कळणारी अशी त्याची बुद्धि होते. मनुष्याने कर्तव्यकर्म फलासक्ति नि विषयासक्ति दोन्ही सोडून करावे. त्याला फल मिळणार नाही असे नाही. फल मिळतंच. अनासक्त राहून कर्म करू तर फल मिळणारच नाही, असा भ्रम कोणी निर्माण करतात. परंतु तसे नाही. गीतेत अशा अर्थाला जागा नाही. फलाची आसक्ति न ठेवून कर्म करणारास उलट सहस्रपट फल मिळते. त्याच्या उद्योगाचा, अहर्निश कर्माचा कां परिणाम होणार नाही ? परिणाम होणारच. फलासक्ति राखू तर साधनशुद्धि रहात नाही. मग मनुष्य मिळेल ते साधन, मलिन, हीन, घाणेरडे, आंगळहि वापरतो. खरे म्हणजे बुद्धीचा एकदां स्थिर निश्चय झाला की मग त्या निश्चित साधनेतच माणसाने तन्मय होऊन गेलें पाहिजे. साधन बरोबर असेल तर फल मिळालेच पाहिजे. सृष्टीची ही सहज नियति आहे. सृष्टीच्या नियतीवर विश्वसून साधनेत रमा. फळ मिळेल. मिळेलच. फळ न मिळाले तर त्याला दुसरीं कारणे असतील. परंतु तुम्ही फलासंबंधी अनासक्त होतात म्हणून फल मिळाले नाही असे नका म्हणू. शुद्ध साधनांनी फल मिळेल हा विश्वास बाळगा. अशुद्ध साधने कदापीहि हातीं घेऊं नका. हिंसेतून चांगला परिणाम कधीहि येऊं शकणार नाही. आपण हिंसाप्रवृत्त होतो याचे कारण फल लोकर मिळायें अशी आसक्ति असते. आसक्तीशिवाय मनुष्य हिंसादि साधनांचा उपयोग करण्याकडे वळणार नाही.

अनासक्ति ध्याल तर हिंसाहि आपोआप दूर सरेल. आस-
 क्तीच्या भरांतच मनुष्य हिंसा करतो. हिंसेला स्वतःचे वाईट
 परिणाम तःक्षणीं दिसत नाहींत. पूर्ण अनासक्त मनुष्य
 हिंसा करू शकत नाहीं.

नैतिक नियति, भौतिक नियति

नियति म्हणजे कायदा. भौतिक नियति आहे, त्याप्रमाणेंच
 नैतिक नियतीहि आहे. भौतिक नियतींत ज्याप्रमाणें इतके
 भाग ऑक्सिजनचे, इतके भाग हैड्रोजनचे मिसळले म्हणजे
 पाणी होतें यात्रिषयी शंका नसते, त्याप्रमाणें प्रेमानें प्रेम
 मिळूं शकतें, द्वेषानें द्वेष, हा नैतिक सृष्टीतील नियम आहे.
 भौतिक नियतीचे नियम ज्याप्रमाणें बुद्धीस पटतात, अनुभवास
 पटतात, त्याप्रमाणेंच नैतिक नियमहि बुद्धीला, अनुभवाला
 पटणारेच असतात. ज्याला प्रेमाचें साम्राज्य सर्वत्र पसरवयाचें
 आहे, त्याला द्वेषाचें साधन कसें उपयोगांत आणतां येईल ?
 प्रेमाचें बीं पेरूनच प्रेमाचें पीक येण्याचा संभव. द्वेषानें प्रेम
 विक्रणें कधींच शक्य नाहीं. कांटे पेराल तर कांटे खाल.
 मोत्यासारखे दाणे पेराल तर सोन्यासारखें पुष्टि तुष्टि देणारें
 धान्य मिळेल. सत्यनिष्ठ मनुष्य जेव्हां आत्मशुद्धि करतो
 तेव्हां त्याचा परिणाम आसपासहि होतो. फुलाचा सुगंध
 त्याच्यापुरताच रहात नाहीं. त्याची इच्छा असो नसो, तो
 सुगंध हवेत दरवळणारच. याच्या उलट सत्यनिष्ठ मनुष्य
 जर पथच्युत झाला, ध्येयार्थी मनुष्यहि जेव्हां अधःपतित
 होतो, तेव्हां आसपासचें वातावरणहि कलुषित होतें. म्हणून
 आसक्तिवश न होतां पूर्ण सत्यनिष्ठ राहणें यांत स्वहित तर
 आहेच, परंतु समाजशुद्धिहि होते. सत्य आणि अहिंसा

यांचे नियम जर आचरणांत आपण आणले नाहीं तर खऱ्या दृष्टीने अनासक्त होतां येणार नाहीं. आणि अनासक्त झाल्याशिवाय सत्य-अहिंसा पूर्णपणे आचरतां येणार नाहीत. अशी महात्माजींची ही मांडणी आहे. म्हणून बुद्धि शुद्ध करून मनुष्यानें तिला शरण जावें. त्या शुद्ध बुद्धीचा मग आदेश एकाचा. तोच परमेश्वराचा आदेश. शुद्धि होईपर्यंत, चित्त शुद्ध होईपर्यंत ज्ञान मलिन असतें. तोपर्यंत खरें ज्ञान, सत्य ज्ञान नाहीं. गढूळ पाण्यांत प्रतिबिंब, सूर्याचें प्रतिबिंब पडत नाहीं. स्वच्छ पाण्यांत पडतें. तद्वत् ज्ञानाचें, शुद्ध ज्ञानाचें प्रतिबिंब शुद्ध मनोबुद्धींतच पडतें. बुद्धि शुद्ध कशी करावयाची ? तर आत्मनिष्ठ होऊन. आत्मनिष्ठ होणें म्हणजे 'आत्मवत् सर्वभूतानि' ही दृष्टि घेऊन वागणें. सर्वात्मभावना करणें म्हणजेच सर्वांवर प्रेम करणें. म्हणजे शेवटीं काय ? सत्यदृष्टि यायला हवी असेल तर सर्वांवर प्रेम करायला शिकलें पाहिजे. म्हणजेच अहिंसा परमोधर्मः या सिद्धान्तावर आपण आलों. सत्य आणि प्रेम किंवा अहिंसा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. सत्य म्हणजे सर्वांचें हित, म्हणजेच सर्वात्मभाव, म्हणजेच अहिंसा, म्हणजेच प्रेम. महात्माजी म्हणतात Truth is God सत्य म्हणजेच परमेश्वर. त्याचीच दुसरी व्याख्या म्हणजे Love is God प्रेम म्हणजे परमेश्वर. तुमचें सत्य सर्वात्मभावनेशीं एकरूप नसेल तर तुम्ही स्वहितच बवाल. आणि स्वहित किंवा स्वार्थ आला म्हणजे सत्य कळणार कसें ? सर्वहित म्हणजेच सत्य. सत्य कळायला सर्वात्मभाव जागा झाला पाहिजे. अहिंसेशिवाय, प्रेमाशिवाय तुम्हांला सत्य सांपडणार नाहीं.

आजच्या लोकशाहीच्या काळांत आपण बहुमतानुसार सत्यसंशोधन करीत असतो. बहुमत म्हणेल तें सत्य. समाजांत जर न्याय यायला हवा असेल तर लोकांमध्ये सत्य आणि न्याय यांची चाड उत्पन्न होईल, यांच्याविषयी तीव्र जाणीव उत्पन्न होईल अशी काळजी घेतली पाहिजे. असा प्रचार आपण सतत करायला हवा. परंतु समाजांत अशी वृत्ति, न्यायाचे नि सत्याचे विचार पसरवायला अनुकूल परिस्थिति आहे का ?

आजची आर्थिक रचना अन्यायी

आजची जगांतील, समाजांतील आर्थिक रचना ही सर्वात्म भावनेशी विसंगत आहे. आज पुंजिपतींची लोकशाही आहे. भांडवलदारी लोकशाही आहे. अशी लोकशाही सर्वात्मभावनेच्या वृद्धीशी, सर्वभूतहिताच्या विचाराशी मूलतःच विसंगत आहे. भांडवलशाही लोकशाहीत स्वार्थ नि स्पर्धा यांच्यावर सारा व्यवहार चाललेला असतो. भांडवलवाले नि त्यांचे पुरस्कर्ते अर्थशास्त्रज्ञ प्रतिपादित असतात की, यांतच समाजाचें हित आहे, कल्याण आहे. परंतु जेथें स्वार्थ व स्पर्धा आहे तेथें सर्वात्मभावना, सर्व समाजाचें हित ही दृष्टि कशी राहणार ? जो तो स्वतःच्या फायद्याकडे वचत असतो. स्पर्धेची कल्पना प्रथम जेव्हां निघाली तेव्हां अशी एक समजूत होती, अशी एक कल्पना गृहीत धरलेली होती की, अशा आर्थिक व्यवस्थे-मुळें कोणालाच अमर्याद नफा मिळणार नाही. सर्वत्र स्पर्धा असली की त्या खेचाखेचांत भाव मर्यादित राहतील आणि समाजाला शक्य तितका स्वस्त माल मिळत राहील. स्पर्धामय जगांत साहाजिक आपोआपच एकमेकांवर नियंत्रण

येत राहींल. वाजवीपेक्षां अवास्तव फायदा कोणीच वेळुं शकणार नाहीं. अवास्तव संग्रहहि कोणी करणार नाहीं, करूं शकणार नाहीं. यासाठीं निराळीं नियंत्रणे, समाजानें वा सरकारानें घालण्याची आवश्यकता नाहीं. खुला व्यापार राहो. स्पर्धा राहो. म्हणजे सारा आर्थिक गाडा समाजहिताच्या पंथानेंच जाईल. स्पर्धाच एक प्रकारें नियंत्रण करील. मग दुसरीं कृत्रिम नियंत्रणे कशाला ?

स्पर्धाशाखाचा उलटा अनुभव

परंतु या स्पर्धेच्या तत्त्वज्ञानाचा निराळाच अनुभव आला. जेथें स्पर्धा करणारे तुल्यबळ असतात, त्यावेळेला कदाचित् सहज आळा पडेल. परंतु समाजांत, जगांत तसें नाहीं. स्पर्धा नियंत्रण करूं शकत नाहीं असा अनुभव आला आहे, येत आहे. मनुष्याची स्वार्थबुद्धि स्पर्धा सर्व-व्यापी होऊं शकणार नाहीं अशी युक्ति शोधून काढीत असते. जगांत, समाजांत आर्थिक विषमता असली कीं स्पर्धा सर्वत्र होऊंच शकत नाहीं. कारण स्पर्धेचीं साधनें समान नसतात. मागें एकदां ब्रिटिशांनीं सांगितलें कीं, “हिंदुस्थानांत ब्रिटिश व्यापारी आणि देशी व्यापारी यांना समान सवलती द्या. पक्षपात नको.” तेव्हां गांधीजींनीं लिहिलें होतें कीं, “ब्रिटिश कंपन्यांनीं कोटयवधि नफा आजवर मिळविलेला आहे. हिंदी कंपन्या नवीन. या दोघांना मोकळेपणें स्पर्धा करूं देणें म्हणजे प्रचंड राक्षस आणि एकादा बुटबैंगण ठेंगू-मनुष्य यांनीं मोकळेपणानें कुरती करावी असें म्हणण्याप्रमाणें आहे.” (It is like a fight between a giant and a pigmy) अधिक भांडवल ज्याच्या-

जवळ आहे, त्याच्याशी कमी भांडवलवाला स्पर्धा करणार कशी ? आणि जेथे अशी आर्थिक रचना आहे तेथे सर्व-भूतहितबुद्धीने मते वनवाची असे सांगून काय फायदा ? जेथे स्पर्धा आहे, स्वार्थ तेजाळ आहे, तेथे सत्य, अहिंसा यांना कोठले स्थान ? जेथे स्वार्थ नि स्पर्धा आहेत तेथे सर्वात्मभाव नाही, म्हणजे सत्यहि नाही. कारण सर्वात्मभाव म्हणजेच सत्य असे आपण वर पाहिले. सत्य आणि अहिंसा यांच्याशी विसंगत अशी आजची समाजरचना आहे. एकीकडे स्वार्थ वधायचा आणि दुसरीकडे सर्वांचे हित लक्षांत आणून मते द्या म्हणायचे हे हास्यास्पद आहे. दिवसाचे २४ तास स्वार्थात दवडायचे आणि तीन वर्षांनी जेव्हा मते द्यायची तेव्हा एकदम सर्वभूतहितस्फूर्ति येऊन मते द्यायची हे का शक्य आहे ? ज्या समाजांत रोज उठून घटकेघटकेला, क्षणाक्षणाला बुद्धीला स्वार्थाचे वळण लागत असते, तेथे त्या निवडणुकीच्या दिवशी एकदम सारे सर्वभूतहित लक्षांत घेऊन मते देतील असे कसे समजतां येईल ? अशा समाजांत रजोगुणी नि तमोगुणीच बुद्धि रहायची. नेहमी स्पर्धा, स्वार्थ; अधर्मालाच धर्म मानण्याची वृत्ति असे चालते. स्वार्थसाधू सारे म्हणत असतात की, आम्हीच समाजाचे आधार. भांडवलवाले म्हणतात, आमच्यामुळे जग चालते. आम्ही सर्वांचे कल्याण करणारे. आम्ही नसू तर जगाचा संसार कसा चालेल ? अशा रीतीने स्वार्थान्वय बनून अधर्मालाच धर्म म्हणून हे पुकारतात, स्वार्थालाच परमार्थाचे गोंडस रूप हे देतात. सारा दंभाचा पसारा. त्यांना आपण पाप करीत आहोत हे का कळत नसते ? परंतु ते

आपली सदसद्विवेक बुद्धि गुंगवून ठेवतात. स्वार्थाला न्यायाचा मुलामा देतात. स्वार्थावर न्यायाचें पांघरूण घालतात. असली ही वृत्ति नष्ट केली पाहिजे. तुम्ही कोणतीही घटना करा. असली स्वार्थी नि स्पर्धामय वृत्ति राहणार नाही असें करा. मत सर्वांना द्या की थोड्यांना द्या. ह्या बाह्य गोष्टी आहेत. मनुष्य सुधारला पाहिजे. बाह्य बदल कितीही केलेत तरी तादृश उपयोग नसतो. मनुष्याच्या अंतःकरणांतील दुष्ट वासना, सत्तेची - संपत्तीची आसक्ति, यांना नष्ट केलें पाहिजे. या वृत्तीपासून आत्मा, मनुष्याचें मन साफ स्वच्छ राहिलें पाहिजे.

नैतिक उन्नतीस उपाय ?

परंतु अशी नैतिक उन्नति समाजांतील सर्वांची करायची तर उपाय कोणता ? मार्ग कोणता ? मनुष्य पापप्रवृत्त कां होतो ? याचें कारण सांपडलें म्हणजे उपाय सांपडेल. रोगाचें कारण सांपडलें म्हणजे उपाय पाहूं; मग उपचारविचार नीट करतां येईल. मनुष्य पापप्रवृत्त होतो याला दोन कारणें सांगतात. कोणी म्हणतात की, परिस्थितीमुळें मनुष्याला पाप करावें लागतें. दुसरे म्हणतात की, त्याच्या ठिकाणीं आत्मोन्नतीची भावनाच तितक्या प्रमाणांत जागृत नसते. परंतु या दोन्ही कारणांपैकी कोणतेंहि एक संपूर्णपणें खरें नाही. जगांत असे किती लोक आढळतील कीं, कोणत्याहि परिस्थितींत जे आत्मोन्नतीच करून घेत असतील ? एवढी जोरदार प्रबलतम आत्मोन्नतीची प्रेरणा कितीजणांचे ठायीं आढळून येईल ? अशीं माणसें दुर्मिळ असतात, अपवादरूपच असतात. बुभुक्षित झाल्यावर विश्वामित्रासारखाहि पाप करायला,

चोरी करायला तयार होतो. हें दृश्य पाहिलें म्हणजे असें वाटूं लागतें कीं, विशिष्ट परिस्थितीच माणसाला पापप्रवृत्त करीत असते. आपण पटकन् हे सज्जन, हे दुर्जन अशी वांटणी करून मोकळे होतो. परंतु ज्यांना आपण दुर्जन म्हणतो, चोर म्हणतो, जे तुरुंगांत येतात, ते ज्या परिस्थितींत होते, तिच्यांत आपण असतो तर आपण कसें वागलों असतो ? त्या परिस्थितींत मी असतो तर असाच नसतो का वागलों ?

“ बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥ ”

भूक पोटांत भडकली म्हणजे मनुष्य चोरी न करील तर काय करील ? मनुष्य क्षीण झाला, असमर्थ झाला म्हणजे तो कठोरहि बनतो. दरिद्री माता मुलाला मारते व काम करायला पाठवते. गरीब आई मुलाला नदींत सोडून देते. ते दयेचे पाझर कोठें गेले ? वास्तव्य कां सुकलें ? दारिद्र्यामुळे, परिस्थितीमुळे माणसें निर्दय कां होतात, पापी कां होतात याची उपपत्ति येथें आहे. भौतिक परिस्थितीच पापजननी असते. समाजवादी विचारसरणीच्या लोकांनी या सिद्धान्ताकडे अधिक लक्ष दिलें आहे. दरिद्री लोकांच्या अवस्थेकडे पाहिलें कीं, हें सत्य वाटतें. दरिद्री लोक अधिक पापें करतांना दिसतात. मनुष्य दारिद्र्यानें पापप्रवृत्त होतो ही गोष्ट खरी. परंतु जे श्रीमंत असतात ते तरी पुण्यवंत असतात का ? श्रीमंतहि निर्दय असतात. समाज उपाशी असला तरी ते वाटेल तो भाव घेऊन फायदाच बघत असतात. कलकत्याला रस्यांत लोक मरत होते, बंगालमध्ये लाखों लोक मेले

आणि पुंजिपतींनी त्याच काळांत कोट्यवधि फायदा करून घेतला. श्रीमंत माणसें तुरुंगांत जातांना फारशीं दिसत नाहीत, यावरून ते भले आहेत, सद्गुणांचे पुतळे आहेत असें नाही. कायदे न मोडतां पाप करण्याची त्यांना पदोपदीं संधि असते. त्यांचें पाप कायद्यांत बसत नाही. असेच कायदे आहेत. चोरी प्रत्यक्ष न करितां अकष्टार्जित धन संपादण्याचा त्यांचा मार्ग निष्कंटक आहे, मोकळा आहे. दुसऱ्यास त्रास देऊन स्वतः वाटेल तितका पैसा मिळवतां येतो असे कायदे आहेत. म्हणून श्रीमंत चोरी करतांना, कायदेशीर चोरी करतांना दिसत नाही. तेव्हां श्रीमंत मनुष्य पाप करीत नाही असें नाही. भौतिक परिस्थिति त्याला अनुकूल तरीहि तो पापीच.

उपाय कोणता तर ?

समाजांत नैतिक बुद्धि जागृत करणें हा शेवटीं मूलगामी उपाय आहे. मनुष्यच सुधारायला हवा. त्याची मानवता जागृत करायला हवी. बाह्यांगी सामाजिक सुधारणा अपुरी आहे. अंतरंगसुधारणेचें सर्वांत महत्त्वाचें कार्य आहे. हें कोणीं करायचें ? राजे लोकांनीं कायद्याच्या बळावर, शस्त्रांच्या बळावर अन्यायांना पायबंद घातला तरी त्या गोष्टी अपुऱ्या पडतात. सरकारी कायदे अपुरे. आपल्याकडे प्राचीनकाळीं यतिवर्गाचें हें काम असे. यतिलोक, निःस्वार्थी लोक समाजांत नैतिक बुद्धि रहावी म्हणून खटपट करीत. हे यतिलोकांहि जर सत्ता नि संपत्ति घेतील तर न्यायासाठीं ते हिंसा करतील. युरोपांतील पोपांनीं तो प्रयोग केला. पोपच पापाचारी नि व्यसनी, विलासी बनले. म्हणून महा

त्माजी म्हणतात की, सत्ता नि संपत्ति यांच्यापासून स्वच्छेने दूर राहून समाजांत नैतिक बुद्धि वाढेल असें केलें पाहिजे. यति झाले तरी तेही जर सत्ता हातीं घेतील तर अधःपतित होतील. गीता म्हणते,

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमान् लोकान् नायं हन्ति न बध्यते ॥

जो निरहंकारी आहे, त्यानें हिंसा केली तरी ती हिंसा नाही. महात्मा गांधी म्हणतात, ही काल्पनिक अवस्था आहे. ते या श्लोकाला अर्थवादरूप मानतात. अनासक्तीची ही अत्यन्त स्तुति आहे. हिंसा करूनहि ती ज्याची हिंसा होत नाही असा सर्व जगाची केवळ माता होणारा महात्मा कोठून आणायचा ? सर्वसामान्य जगांत असा कोणी नाही. काल्पनिक वाद काय कामाचे ? आतां पर्यंत जगांत न्यायाची प्रस्थापना करणारे जे झाले त्यांनीं सत्तेच्या, लष्कराच्या, पोलिसांच्या साहाय्यानेंच तें कर्म केलें. यतीनें हातीं सत्ता घेऊं नये. मग न्याय कोणी स्थापायचा ? महात्मा गांधी ज्याला रामराज्य म्हणतात, त्या रामराज्यांत का पोलीस, सैन्य असणार नाही ? हेहि एक कल्पनास्वप्न आहे. व्यवहारांत उतरल्याशिवाय ही स्वप्ने काय कामाचीं ? हिंसावादी म्हणतात, आम्ही हिंसा केलीच तर न्यायार्थ करूं. तुमचा कल्पनावेद आम्हांला नको. महात्माजी त्यांना म्हणतात, “ हिंसेनें न्याय स्थापूं पाहणारे तुम्हीच हजारों वर्षे या स्वप्नांत राहिलांत. हातांत शस्त्र घेऊन अधःपात थांबवितां येत नाही. ” लोभमूलानि पापानि. मानवी मनांतील लोभ दूर व्हायला हवा. तो शस्त्रास्त्रांनीं मूलतः दूर करतां

येणार नाही. लोभाचें उन्मूलन करायला हवें. समाजांत नैतिक संकल्पशक्ति प्रखरतेनें जागृत करायला हवी. त्यासाठी ज्याच्या जीवनांत सर्वात्मभाव आहे, जे निरहंकारी, निरपेक्ष आहेत असे आदर्श समाजांत हवेत. भाराभर वडवडी-पेक्षां असे आदर्श अधिक कार्य करूं शकतात. जो स्वतः उन्नत आहे तोच दुसऱ्यांची उन्नति करूं शकेल. दुसरे चांगले वागतील तर मी चांगला वागेन, नाही तर ठोशास ठोसा देईन असें म्हणणारा हा नको. कोणत्याहि परिस्थितींत जो निरपेक्ष नीतीचें पालन करतो असा धगधगीत महात्मा समाजासमोर हवा. त्याची नीति दुसऱ्याच्या वर्तनावर अवलंबून असणारी सापेक्ष नीति नाही; प्रतियोगी नीति नाही. पूर्णत्वानें नीतीचें आचरण करणाराच समाजांत नैतिक इच्छाशक्ति निर्मू शकेल. समाजांतील सारींच माणसें जर नीतीनें वागूं लागतील तर मग बाह्य बंधनांची आवश्यकताच उरणार नाही. असें झालें म्हणजे मग राज्यसंस्थाच नको. सरकार नको. आपोआप नैतिक सहकार्यानें मानवी समाज चालत राहील. केवळ आर्थिक सुधारणा केल्यानें, समाजांत आर्थिक समता आणल्यानें सरकार ही संस्था नष्ट होणार नाही. केवळ आर्थिक समता राज्ययंत्रहीन समाज, सहकारी समाज निर्मायला अपुरी आहे. रामराज्य, आमारामाचें राज्य निर्माण करायचें असेल तर सत् प्रवृत्तीच जागृत करून असत् प्रवृत्ति समूळ नष्ट केली पाहिजे. महात्माजींचा कर्मयोग, हा अनासक्त कर्मयोग गीतेंतूनच घेतलेला, लोकमान्यांचा कर्मयोगाहि गीतेंतलाच. लोकमान्यांचा राजर्षींचा कर्मयोग आहे तर महात्माजींचा ब्रह्मर्षींचा कर्मयोग आहे.

शस्त्रबल कितीहि न्यायबुद्धीने नि निरपेक्षवृत्तीने, अनासक्त
 रीतीने वापरलें तरी त्याने कायमची खरी सुधारणा होणें
 अशक्य आहे. तात्पुरती मलमपट्टी जरी तात्पुरती उपयोगी
 पडली तरी तिने रोग कायमचा दूर होणार नाही. आत्म-
 बलांने दुसऱ्याचें आत्मबल जागृत करूनच समाज उन्नत
 होत जाईल. हिंसेचा मार्ग - जवळचा (Short cut)
 रस्ता वाटतो. म्हणून आसक्तीने तो आपण उचलतो.
 परंतु हा जवळचा रस्ता अति लांबचा आहे. एवढेच नव्हे
 तर ध्येयाकडे तो कधीहि नेणार नाही. दहा हजार वर्षे
 हिंसेने प्रयोग चालले आहेत, तरी फळ नाहीच अन्याय
 नाहीसा झाला नाही, असत्य दूर झालें नाही. हा मार्ग विफल
 ठरला आहे. कोणत्याहि परिस्थितीत अनीति नको. धर्म-
 राजानें नरो वा कुंजरो वा म्हटलें तर त्यालाहि फळ भोगावें
 लागलें. त्याचा रथ चार बोटें उंच चाले तो इतरांप्रमाणें
 खाली आला. लोकसंग्रहार्थ खोटे बोलवें वगैरे गोष्टीहि
 भ्रममूलकच आहेत. अशा पळवाटा मग वाटेल तितक्या
 निघूं लागतात. आणि अखेर दुष्परिणामच होतात. पांड-
 वांनी युद्धांत नीति सोडून विजय मिळविला. परंतु उपयोग
 काय ? तेहि मागून रडलेच. आणि त्यांचें उदाहरण युद्धांत
 वाटेल तें केलें तरी चालेल हें आम्ही हजारों वर्षे गिरवीत
 आहोंत. त्याचे परिणाम आम्हांला भोगावे लागतच आहेत.
 तेव्हां पांडवांनी युद्धांत नीति सोडली ही गोष्ट भली केली
 कीं बुरी केली, हा प्रश्नच आहे. तेव्हां निरपवादपणें निरपेक्ष
 नीतीचा सर्वश्रेष्ठ मार्ग पत्करणेंच योग्य होय. तोहि
 आचरणें कठीण आहे ही गोष्ट खरी. भिन्नेपणापेक्षां

उचड हिंसा बरी. भित्रेपणा सर्वथा त्याज्य. भित्रेपणा म्हणजे आत्म्याचा वध. भित्रेपणा म्हणून सर्वांत मोठी हिंसा आहे. आत्म्याची हिंसा टाळण्यासाठी हिंसा केली तरीहि ती क्षम्य आहे. आत्म्याच्या हिंसेच्या मानानें ती अहिंसाच आहे. पोलंडच्या जर्मनीजवळच्या लढाईला महात्माजीनें अहिंसक म्हटलें. पोलंडनें भ्याडपणा पत्करला नाहीं. तोंडानें अहिंसा बोलायची परंतु बाह्य आचार भेकडपणाचे असायचे हा दंभ, हा अधःपात सर्वस्वी तिरस्करणीय. त्याहून हिंसाहि बरी. हिंसामय क्रान्ति करण्यासाठी झगडलेत तरीहि चालेल. भेकडपणानें अन्याय सहन करण्यापेक्षा हिंसेनें प्रतिकार करा. समाजांत अन्यायाला प्रतिकार करण्याची वृत्ति रहायलाच हवी. ही वृत्तीच समाजांत नसेल तर तेथें समर्थांची खरी अहिंसा तरी कशी दिसणार ? जेथें अन्यायाला प्रतिकार करण्याची शक्ति आहे, वृत्ति आहे, तेथेंच आज ना उद्यां कमी वा अधिक खरी अहिंसाहि दिसूं शकेल. भेकडपणा-पासून अहिंसा फार दूर आहे. महात्माजींची अहिंसा शूराची आहे, हें सर्वांनीं लक्षांत घ्यावें. ते कधींहि तुम्ही भेकड बना म्हणून सांगणार नाहींत. अहिंसा कळत नसेल तर हिंसा घ्या.

परंतु शेवटीं खरी सुधारणा व्हायची असेल तर अंतरंग सुधारूनच होईल. जुने लोक तीर्थाना जावें, व्रतेंवैकल्यें करावीं, स्वर्गाचें फळ मिळेल, नरकांत जावें लागेल अशी लालच वा भीति दाखवून सन्मार्गाकडे माणसाला वळवावें असें म्हणत. परंतु हें सर्व बाह्यांग झालें. हे बाह्य उपचार होत. बाह्यांगानें कर्मठपणा वाढतो. त्या क्रिया दांभिक होतात. मनावर संस्कार होत नाहीं. बाह्य चिन्हांनीं आपण मन ।

सुधारू शकत नाही. तें शक्य नाही. म्हणून संतांनी भक्तीचा मार्ग अंतःकरणशुद्धीसाठी दिला. ज्ञानेश्वर म्हणतात, “अंतःकरण सुधारण्याचा मार्ग पुढें आला म्हणजे मग प्रायश्चित्ताचे मार्ग निरुपयोगी ठरतात.” नामयज्ञ, जपयज्ञ हाच खरा मार्ग. अंतःकरणशुद्धीचा व्यास म्हणजेच जपयज्ञ. प्रभूचें नांव अंतःकरणशुद्धीसाठी घेणें. अंतःकरणशुद्धि ही खरी मूलगामी शुद्धि, रोगाचें मूळच नष्ट करणारा हा खरा उपाय. ज्ञानेश्वर म्हणतात “कीर्तनाचेनि नटनाचें। नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे” प्रायश्चित्त घायचें कोणाला? सर्वांचीं अंतःकरणेच शुद्ध झालीं. “नामाचि नाही पापाचें, ऐसें केलें” पापाचें नांवच उरलें नाही. अंतरंगशुद्धि केल्यावर आतां प्रायश्चित्ताचे खटाटोप कशाला? आतां तीर्थ क्षेत्रें नकोत. “तीर्थें ठायावरून उठविजी” असें ज्ञानेश्वर महाराज गर्जून सांगतात.

“यमु म्हणे कवणा यमाचें
दमु म्हणे कवाणा दमाचें”

यमनियम आतां नकोत. आतां कोणाचें दमन, कोणाचें नियमन? सारेच निर्मळ झालेले. ज्ञानेश्वर महाराज ज्याप्रमाणें बाह्य गोर्धीपक्षां अंतरंगशुद्धीला महत्त्व देतात तीच दृष्टि आपण घ्यायला हवी. तुरुंग, कोर्ट, कायदे, पोलीस, लष्कर, सत्ता, शस्त्रें ह्या बाह्य साधनांनी खरी न्यायबुद्धि समाजांत येणार नाही. जोंपर्यंत तुरुंग आहेत, कोर्टें आहेत तोंपर्यंत समाजांत अन्याय आहे, पाप आहे, हाच त्याचा अर्थ. तें दडपून ठेवणें आहे एवढेंच. परंतु या असत् वृत्ति केव्हां मुंडी वर करतील त्याचा काय नेम? सत्याग्रही माणसाची नीति म्हणून अंतरंगशुद्धीतून जन्मत असते. आजारी

पडतात, दवाखाने वाढवा; अन्याय होतात, पोलिस ठेवा, तुरंग ठेवा. याचा काय अर्थ ? दवाखाने काढावेच लागणार नाहीत असे करा. आरोग्यशास्त्र वाढवा. देहाचे आरोग्य नि मनाचे आरोग्य वाढवा. म्हणजे दवाखाने, तुरंग यांचा खटाटोप पडणार नाही. आरोग्यशास्त्र इतके वाढवायचे की कोणी आजारीच पडणार नाही; तद्वत् नीतिशास्त्र इतके वाढवायचे, पापबुद्धि इतकी नष्ट करायची की कोणी पापप्रवृत्तच होणार नाही. ज्या समाजांत देहाचे नि मनाचे आरोग्य नीट राहिल असा मनाने नि, शरीराने निरोगी समाज आपणास निर्मायचा आहे. त्यासाठी सत्याग्रह हा मार्ग आहे. सत्याग्रहव्रतधारी लोक समाजांत वाढवावयाचे. सत्ता नि संपत्ति यांच्यापासून दूर असणारे लोक समाजांत वाढवावयाचे. लोकसंग्रहार्थ म्हणूनहि यांनी हिंसा करायची नाही, असत्य बोलायचे नाही. हिंसेने लोकसंग्रह, लोककल्याण खरोखर होतच नाही. हाच मुळी सत्याग्रही मनुष्याचा ठाम सिद्धान्त असणार, अविचल निरपेक्ष निश्चय असणार. असे लोक जेव्हा समाजांत निपजतील वाढतील तेव्हा

“ तीर्थे ठायींची उठतील
कोणी तरी वैकुंठासि जावें
तो वैकुंठचि केलें आघवें ”

वैकुंठास जा ही भाषाच नको. भूतलावरच देवाचे राज्य, ते वैकुंठ निर्माण केलें आहे. ही जी संतप्रवृत्ति, रामनामाच्या उपायाने, अंतःशुद्धि करण्याच्या उपायाने समाज सुधारण्याची ही जी संतप्रवृत्ति तीच महात्मार्जीच्या सत्याग्रही नीतीत

आहे. महात्मा गांधींची विचारसरणी सतांच्या शिकवणीचाच
 विस्तार आहे. तींतूनच ती वाढत आलेली आहे.
 समाजाच्या अंतरंगाची सुधारणा व्हावी या गोष्टीवर
 गांधीजी भर देतात. समाजाची आंतरिक सुधारणा आधी
 हवी. केवळ आर्थिक समता निर्भून किंवा केवळ
 कायद्यांचे भय दाखवून खरी सुधारणा होणार नाही.
 समाजांत संपत्ति नि सत्ता यांचा मोह दूर ठेवून स्वच्छेने
 एक प्रकारची संन्यस्त वृत्ति धारण करून नैतिकशक्ति
 जागृत ठेवणारे लोक ज्या मानाने निघतील त्या मानाने
 समाज खरा सुखी होण्याचा संभव आहे. अंतरंगसुधारणा
 होत गेली तरच सत्ययुगाचा भारंभ सुरू झाला असे म्हणतां
 येईल. पूर्णता हे ध्येय आहे. सत्ययुगाच्या ध्येयाकडे जायचे
 आहे. त्या मार्गाने आपली पावले पडत आहेत की नाही हे
 पाहें. याची कसेटी कोणती? आपल्या व्यवहारावरून
 आपली पावले योग्य दिशेने पडत आहेत की नाही ते दिसून
 येईल. हिंदुस्थानातील समाजाचे अंतःकरण सुधारत आहे
 की नाही याची परीक्षा पुढील गोष्टीवरून करावी. येथील
 राज्यंत्रावरून ती परीक्षा करतां येईल. सरकारला व्यवस्था
 ठेवण्यासाठी लष्कर कमी लागते की अधिक? पोलिसांवर
 खर्च वाढला आहे की कमी झाला? यावरून समाजांत
 न्यायबुद्धि वाढली आहे की नाही ते दिसेल. समाजांत,
 राज्यांत अन्याय अधिक असेल तर अधिक लष्कर ठेवावे
 लागेल. न्यायीपणा असेल तर कमी ठेवून भागेल. अन्याय
 समाजांत असेल तर अधिक तुरुंग लागतील. तुरुंगांत
 दोन प्रकारे भरती होते. समाजांत अन्याय असतो, समता

नसते, बेकारी असते, दारिद्र्य असते म्हणून कोणी परि-
 स्थितीमुळे चोरी वगैरे करून तुरुंगांत जातात. त्यांची संख्या
 अधिक झाली तरीहि समाज नि राज्यपद्धति सडलेली आहेत,
 असे समजायला हरकत नाही. आणि राज्यपद्धतीच्याविरुद्ध
 कायदेभंग करणारे, न्याय स्थापला जावा म्हणून अहिंसक
 बंड करणारे तेहि तुरुंगांत जातात. ज्या राज्यपद्धतीत अशा
 दोन्ही रीतींनी तुरुंग भरून जात असतात, ती नादान राज्य-
 पद्धति होय. ब्रिटिश राजवट जी हिंदुस्थानांत आहे, ती या
 दृष्टीने निकामी ठरते. परंतु काँग्रेसचे मंत्री मध्यन्तरी होते
 त्यांनीहि गोळीबार केले त्यांचे काय ? होय, त्यांनीहि गोळी-
 बार केले. आदर्श रचनेच्या दृष्टीने त्यांचा कारभार सदोषच
 ठरतो. परंतु ब्रिटिशांनी जेथे शतपट केला असता तेथे काँग्रे-
 सच्या कारकीर्दीत केवळ अपरिहार्य म्हणून करण्यांत आला.
 अगदी जरूरच पडली म्हणून केला. शेवटी आदर्श सृष्टि,
 आदर्श राज्यपद्धति दूरच राहणार. आपणांस तिच्याकडे
 जावयाचे आहे. देवाचे राज्य हृदयांत आहे. ते हजारों वर्षे
 झाली तरी प्रत्यक्ष संसारांत अजून दाखल करतां येत नाही.
 ते ध्येय दूर असले, परोक्ष असले तरीहि ते जवळ आहे.
 अंतःश्वक्षूला ते दिसत असते. कांहींना त्याचा जीवनांत अनु-
 भव घेतां येतो. त्या आदर्श जीवनाचा, आदर्श ध्येयसृष्टीचा
 कोणाला कांहींच अनुभव नसता तर तो आदर्श आहे असे
 म्हणण्यांत तरी काय अर्थ होता ? ते ध्येय दृष्टीस दिसत
 नसले तरी अनुभवाला येते. ही जी अनुभूति ती त्या आदर्श
 सृष्टीची सत्यता पटवीत असते. ही अनुभूति एका अर्थाने
 आपणांस अत्यंत जवळची आहे. डोळ्यांना होणारा आनंद,

एखादी वस्तु प्रत्यक्ष दिसून होणारा आनंद हाहि जरा दूरचा म्हणतां येईल. परंतु ज्या गोष्टीची अंतःकरणांतच अनुभूति येते, ती जणूं जीवनाशीं एकरूप झालेली असते. तो अनुभव प्रत्यक्ष नाही, परोक्ष नाही. त्याला एक विशेष शब्द आहे. तो अपरोक्ष अनुभव असतो. इंद्रियातीत परंतु अनुभव असतो. अपरोक्षानुभूति असें तिला म्हणतात. डोळ्यांना कधीहि न दिसणारें साध्य संत पदोपदीं अनुभवीत असतात आणि अत्यानन्द अनुभवतात. त्यांना ती अनुभूति येत असल्यामुळें त्यांच्या सर्व क्रियेंत विवेक येतो. आदर्शाचा ज्याला अनुभव नाही, त्याला विवेकहि नाही. आदर्श सृष्टीचा व्यास अंतःकरणाला लागला कीं विवेक येऊं लागेल. महात्मा गांधी म्हणतात, “ माझीं ध्येयें मला माझ्या देहापेक्षां, माझ्या हातापायांपेक्षांहि जवळचीं आहेत. ” बाह्यतः तीं अत्यंत दूरचीं दिसतात. व्यवहारांत तीं केव्हां येतील तेव्हां येतील. ध्येयाचा हा गुणच आहे कीं, तें अनंत, असीम, अप्राप्य असें सदैव वाटत असतें. The virtue of an ideal is in its boundlessness. माणसें अपूर्ण आहेत. ध्येयें अनंत आहेत. जों-जों आपण त्यांच्याकडे जातो तों तों तीं आणखीच दूर जातात. “ Nearer we go, farther they seem. Still they are nearer to us than our hands and feet. ” असें महात्मा गांधी म्हणतात. जों जों त्यांच्या निकट म्हणून जावें तों तीं आणखी दूर पळतात तरीहि तीं आपल्या हातापायांपेक्षांही जवळचीं अशीं आहेत. कारण आंत तीं स्पष्ट दिसत असतात. अंतःकरणांत एक ध्वनि ऐकूं येत असतो. एक हांक ऐकूं येत असते.

तुम्ही म्हणाल तुमचा तो अंतर्ध्वनि भ्रम कशावरून नाही ?
 महात्मा गांधी म्हणतील, हा माझा जड देह खरा का खोटा
 ही एक वेळ शंका येईल. माझ्या अस्तित्वाचीच एखादे वेळीं
 शंका घेतां येईल. परंतु त्या आदर्श सृष्टीची शंका कदापि
 येणार नाही. तें ध्येय आहे. तो आदर्श आहे. तो आदर्श
 अंतःकरणांत आहे. त्याचा मंजुळ ध्वनि ऐकूं येतो. तो
 आपणांस सन्मार्गाकडे नेतो. कोणी कोणाचें ऐकावें हा सवालच
 नाही. स्वतःच्या त्या ध्येयावर अचल श्रद्धा ठेवून जावें.
 त्या ध्येयाच्या ध्यासानें जें आपण जीवन जगतों तेंच जीवन
 खरोखर आपण जगलों. बाकीचें जीवन, ध्येयहीन जीवन, तें
 मरणच. खरें जगणें तें हें. ध्येयात्मक जीवन कधीच पुरें होत
 नाही. अखंड उत्तरायण, उंच जाणें, पुढें जाणें. उपनिषदे
 म्हणतात, “ जो म्हणेल मला मिळालें, त्याला मिळालें नाही.
 जो म्हणेल मला समजलें, त्याला समजलें नाही. ” कितीही
 ध्येयाच्या रोखानें प्रगति झाली तरी ती अत्यल्पच वाटते. हीच
 मौज आहे. जितकी पूर्णतेकडे प्रगति अधिक, तितकी स्वतःच्या
 अपूर्णतेचीहि जाणीव अधिक होत असते. आणि मनुष्याला
 सिद्धीत जेवढा आनन्द नाही तेवढा प्रयत्नांत असतो. मी
 पूर्ण झालों असें वाटून जें समाधान होईल, त्यापेक्षां मी
 अपूर्ण आहे, मला अधिक प्रयत्न केले पाहिजेत, असें जें
 असमाधान तें अधिक मोलाचें आहे. जॉन स्टुअर्ट मिल म्हणे
 “ संतुष्ट डुकरापेक्षां असंतुष्ट साँक्रेटिस असणें शतपट श्रेयस्कर
 होय. ” (It is better to be a Socrates dissatisfied than
 a pig satisfied.) मुक्कामावर पांचणेंच नको. कारण तेथें पुढें
 काय हा प्रश्न उरणार नाही. प्रयत्नांतच मला रमूं दे. उत्तरोत्तर

पुढें जाऊं दे. माझ्या प्रयत्नांना अन्त नाही. कारण माझे
ध्येय अनन्त आहे. अनंत ध्येयासाठी प्रयत्नहि अनंतच
हवेत. हा जो ध्येयार्थ धडपडींतील परम आनंद, तो ज्याला
माहीत नाही तो डुकरच होय. तो मनुष्य बाह्यतः असमाधानी
दिसेल, परंतु अंतरंगी तो सुखावलेला असतो. मी पूर्णतेकडे
जात आहे ही जिवंत निष्ठा त्याच्याजवळ असते. तो सदैव
गतिमान असतो. कधीहि तो सांचीव डबक्याप्रमाणें होत
नाहीं, ठोकळेबाज होत नाही. महात्मा गांधींचें जीवन हें
असे आहे. एक आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून ते जात आहेत.
त्यांत त्यांना परम धन्यता वाटते, आणि जगानें याच मार्गानें
जावें म्हणून ते अट्टहासानें, श्रद्धेनें स्वतःच्या जीवनाची
ज्योत पेटती ठेवून सांगत आहेत.

प्रवचन ७ वें

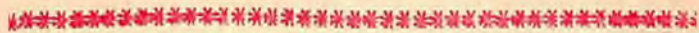
आज शेवटचा दिवस, समारोपाचा दिवस. आज येथे महात्माजींच्या जीवनाचा चित्रपट कलावान् बंधूंनी चित्ररूपाने मांडला आहे. प्रवचनांतील कल्पनाहि अशा मांडतां येतील. असो. आज मी अहिंसेवर विवेचन करणार आहे. महात्माजींनी जो स्वराज्याचा चौरस सांगितला त्यांत राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक सर्व प्रकारची विषमता जावी असे सांगितले. आपण चार प्रवचनांत या गोष्टींचा थोडाफार उहापोह केला. पांचव्या नि सहाव्या प्रवचनांत सत्यासंबंधी विवेचन केले. कारण जी सर्व प्रकारची विषमता नष्ट करायची म्हणून महात्माजी सांगतात, ती सत्याग्रही मार्गाने नष्ट करायची आहे. सत्याग्रही मार्ग म्हणजे सत्य अहिंसेचा मार्ग. हे सत्य म्हणजे काय याचा खुलासा व्हायला हवा. सत्य आत्मवत् सर्व भूतानि वृत्ति होण्यांत आहे. सत्य म्हणजे सर्वभूतहित असे आपण पाहिले. आतां अहिंसा म्हणजे काय

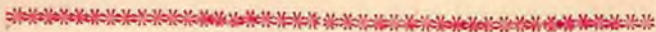
पाहूं. अहिंसा नि सत्य परस्परपूरक आहेत. किंवाहुना एक-
 रूपच आहेत. सत्य म्हणजे सर्वभूतहित म्हणजे सर्वभूतमात्रां-
 वर प्रेम असेच नाही का होत ? अहिंसा नसेल तर सत्य
 नाही. अहिंसेनेच आपण सर्वांवर प्रेम करूं. म्हणजेच सर्व-
 भूतहितरत वरूं. म्हणजेच सत्यप्राप्ति करून घेऊं. अहिंसे-
 शिवाय सत्यप्राप्ति, सत्यदर्शन नाही. ही जी गांधीजींची
 निष्ठा तिच्याविषयी आज चार शब्द सांगणार आहें. सत्याची
 जी आपण कल्पना घेतली. तिच्या निरनिराळ्या अर्थानें.
 संदर्भात आपण पर्याय शब्द वापरले. सामाजिक सत्य म्हणजे
 न्याय. न्यायबुद्धि म्हणजे सर्वभूतहित बुद्धि, सर्व समाजाच्या
 हिताची बुद्धि. प्रत्येक मनुष्य केवळ स्वार्थाच असतो असे
 नाही. मनुष्य केवळ स्वार्था नाही, केवळ न्यायी आहे.
 त्याच्याजवळ स्वार्थ बुद्धिहि आहे, न्यायी वृत्तिहि आहे. परंतु
 ही न्यायी वृत्ति, धर्मवृत्ति मलिन होते. स्वार्था वृत्तिच बळावते.
 निःस्वार्थ बुद्धि ही एक निष्ठा आहे. ती सर्वांजवळ नसते.
 परंतु तिचा आधार घेतल्यावांचून समाज सुखी होणार नाही.
 प्रत्येकानें आपापला स्वार्थ साधावा असे आपण म्हणूं तर
 कोणालाच संतोष मिळणार नाही. समाजरचना अशा
 अनिर्वध रीतीनें कशी पाळणार ? समाजाची उभारणी सेवा,
 न्याय, कर्तव्य यांवर करायला हवी. आजची समाजरचना
 स्वार्थ नि स्पर्धा यांवर उभारलेली आहे. मानवसमाजाला ही
 लांछनास्पद गोष्ट आहे. मानवाला हा कलंक आहे. सेवा व
 कर्तव्य यांच्या आधारावर समाजाची उभारणी करावी अशी
 महात्मा गांधींची इच्छा आहे. आज जगांत जें राजकारण
 नि अर्थकारण रूढ आहे त्यामुळें त्यांना दुःख होतें. त्याचा

विचार करतांना मनाला खेद झाल्याशिवाय रहात नाही असें
 ते म्हणतात. ते म्हणतात कीं मानवी व्यवहारांत कर्तव्य,
 न्याय, सेवा हीं तत्त्वे येतील तरच उन्नति शक्य आहे.
 आपल्या सर्वांच्या व्यवहारांत सत्य म्हणजेच सर्वांच्या कल्या-
 णाची इच्छा आणि अहिंसा म्हणजे सर्वांवर प्रेम या दोन
 गोष्टी दाखल होतील तर किती छान होईल ! हीं तत्त्वे
 जोंपर्यंत व्यवहारांत येत नाहीत, तोंपर्यंत कितीहि इतर
 सुधारणा केल्या तरी मानवी उन्नति होईल, सर्वांना खरें
 सुख प्राप्त होईल असें वाटत नाही. आर्थिक, राजकीय
 सर्वच व्यवहारांत धर्मबुद्धि हवी. महात्माजींची धर्मकल्पना
 सर्वजीवनव्यापी आहे. सारेच व्यवहार मानवांच्या हित-
 बुद्धीनें केले पाहिजेत. आज जगांत युद्धे आहेत. कां ? तर
 सर्वत्र स्पर्धा नि स्वार्थ यांची चळती आहे. हीं आज
 जीवनसूत्रे आहेत. स्पर्धा नि स्वार्थ जायला हवीं असतील
 तर निराळी समाजरचना हवी. महात्माजींचा चरखा, त्यांचा
 ग्रामोद्योग, या गोष्टींकडे आपण अशा दृष्टीनें पाहूं तरच
 त्यांतील अर्थ कळेल. चरखा, ग्रामोद्योग यांची कांस धराल
 तर युद्धे जातात. अहिंसक समाज निर्मायचा असेल तर
 यांची कांस धरावी लागेल. चरखा म्हणजे अहिंसेचें प्रतीक.
 महात्माजी असें म्हणतात यांतील भावार्थ काय ? युद्धे
 टाळणे आणि ग्रामोद्योग यांचा संबंध काय ? महात्माजी
 म्हणतात, आजचीं युद्धे कां आहेत हे लक्षांत घ्याल तर मग
 माझ्या ग्रामोद्योगानें युद्धाचें कारणच उरणार नाही हे तुमच्या
 लक्षांत येईल. ब्रिटिश लोक हिंदुस्थानवर सत्ता चालवूं
 इच्छितात. कां ? केवळ सत्तेसाठीं सत्ता त्यांना नको आहे.

त्यांना व्यापार हवा आहे. व्यापारासाठी त्यांना येथे सत्ता हवी आहे. परंतु आपण जर प्रामोद्योगाचे ध्येय केले, प्रामोद्योग हा जीवनधर्म केला तर ? प्रामोद्योगांनीच गांवच्या आवश्यक गरजा आपण भागवू लागलो समजा. येथील बेकारी आम्हांला नाहीशी करायची आहे, म्हणून आम्ही आमच्या गावांतच वस्तू निर्मून त्याच वापरण्याचा निश्चय केला आहे, अशी समजा आपण घोषणा केली तर येथे सत्ता चालवायला कोण येईल ? जीवनाला आवश्यक अशा गरजांच्या बाबतीत जर आपण सारे स्वावलंबी झालो तर साम्राज्यवादी येथे राज्य करू इच्छिणार नाहीत. येथे सत्ता चालवण्याची त्यांची इच्छा नाहीशी होऊन जाईल. गांधीजींची अशी ही विचारसरणी आहे. मोठमोठे कारखाने काढून संपत्तीचे केन्द्रीकरण आणि त्याचबरोबर सत्तेचेहि केन्द्रीकरण करून सर्व जगांत एक राज्य स्थापण्याचा हा काळ आहे असे कोणी म्हणत असतात. जागतिक दळणवळण वाढले आहे, त्यामुळे आज व्यापारहि सर्वत्र पसरले. त्यांतच अधिकाधिक जगाचे कल्याण आहे. सारे जग जणू एक होईल. परंतु असे सांगणारे कितीहि सांगोत, आम्हांला एक गोष्ट दिसत आहे की, आजचे दळणवळण हे लुबाडण्यासाठी आहे. अपहरण करण्यासाठी हे दळणवळण वाढवण्यांत आले आहे. हे केन्द्रीकरणहि अशासाठी की, कोणत्या तरी राष्ट्रचे प्रभुत्व सर्व जगावर व्हावे. जर्मनी, जपान, अमेरिका, इंग्लंड यासाठीच लढत आहेत. जर्मनीचा पाडाव होईल असे दिसत आहे. इंग्लंड, अमेरिका अखेर विजयी होतील. इंग्लंडहि अमेरिकेचे आर्थिक गुलाम होईल. अमेरिका जगा-

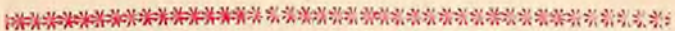
वर प्रभुत्व — आर्थिक प्रभुत्व राखू पाहील. सर्व संपत्ति अमेरिकेंत केन्द्रीभूत होईल. म्हणजे सत्ताहि तेथेंच. रशिया आणि अमेरिका यांची पुढें चुरस लागेल. महात्मा गांधी म्हणतात, हीं युद्धें थांबायचीं नाहींत. एक महायुद्ध संपून दुसरें वीस वर्षांनीं आलें. हें दुसरें संपून तिसरें पुन्हा येईल. हीं युद्धें थांबायचीं असतील तर संपत्तीचें केन्द्रीकरण करण्याचा प्रकार नष्टच करायला हवा. आपापल्या आवश्यक गरजा तेथले तेथलेच लोक उत्पन्न करायला उभे रहायला हवेत. यांत स्वदेशी भावना आहे. माझ्या शेजारचे लोक ज्या वस्तु करतात, त्याच मी घ्याव्या. त्यांत शोधबोध करावे. सुधारणा कराव्या. शेजारच्या, जवळच्या बांबवांचे धंदे सुधारून त्यांची उत्पत्ति करावी आणि त्या वस्तूंचा मी उपभोग घ्यावा. कोणतीहि वस्तु घेतांना ती कोणी निर्माण केली, कोठें निर्माण झाली हें सदैव पाहिलें पाहिजे. वस्तु विकत घेतांना आपण मोबदला देतो. परंतु हा मोबदला कोठें जात आहे, कोणाला मिळत आहे, याची सदैव जाणीव आपणांस हवी. ज्याला मोबदला जातो त्याचें पोट भरतें कीं नाहीं? मोबदला दिला तो योग्य आहे कीं नाहीं? याचा विचार वास्तविक करायला हवा. आजचें देवघेवीचें सूत्र “ स्वस्तांत स्वस्त विकत घेऊन, महागांत महाग विकायचें ” असें आहे. To buy in the cheapest and sell in the dearest market. अमेरिका, जपान वगैरे देश जेथें स्वस्तांत स्वस्त माल मिळेल तेथून घेतात आणि जेथें महागांत महाग किंमतीस विकतां येईल तेथें विकतात. परंतु अशा या व्यवहारांत न्यायबुद्धि नाहीं. मीं जर स्वस्तांत स्वस्त वस्तु घेतली

तर ती महागांत महाग करून कां विकावी ? वस्तु अत्यंत स्वस्त मिळते. कां मिळते ? त्याचा तुम्हीं विचार करायला हवा. नाही तर घोर पातकें तुम्ही कराल. समजा, एखाद्या गांवाला आग लागली. जळून गेली वरेंदारें. त्यांचे कोळसे झाले. हे कोळसे स्वस्त म्हणून विकत घेतांना तुम्हांला आनंद वाटेल का ? स्वस्तांत स्वस्त बाजारांत विकत घेण्याचा हाच प्रकार आहे. मी माल खरेदी करून ठेवायचा आणि ज्या लोकांना त्याची जरूर त्यांना तो चौपट पांचपट किमतीस विकायचा हें वरें का ? महात्मा गांधी ही वृत्ति कशी सहन करतील ? तो सद्‌व्यवहार नाही. मी माझ्या धंद्याने समाजाची सेवा करीत आहे. ती विशिष्ट सेवा मला करतां यावी म्हणून कांहीं फायदा मी घेणें योग्य आहे. जरूर तेवढाच फायदा मी घ्यावा. समाजानें नियंत्रण घातलें नाही, सरकारनें घातलें नाही, तरी आपण होऊनच स्वतःला नियंत्रण घालून घेतलें पाहिजे. वाटेल तितक्या फायदा घेणें ही आसुरी वृत्ति आहे. स्वस्तांत स्वस्त विकत घेऊन महागांत महाग विकणें हा अन्याय आहे. चरखासंवाची मांडणी करतांना महात्माजींनीं सांगितलें होतें कीं, आठ तास काम करणाऱ्यांना पोटभर तरी मजुरी देतां आली पाहिजे. महाराष्ट्रानें हा प्रयोग केला होता. आठ तास सूत कातलें तर चार सहा आणे तरी मजुरी मिळावी. सूत कातणाऱ्याला किती मिळतें हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. श्रम करणाऱ्याला किती मिळतें याचा विचार न करतां माल निर्माण करणें हें योग्य नाही. श्रम करणाऱ्याच्या आवश्यक गरजा भागतात कीं नाहीं हें पाहिलें पाहिजे. महात्माजींच्या प्रयोगांत ही दृष्टि असे. कांहीं मोठे

कारखाने झाले म्हणजे माझ्या देशातील संपत्ति वाढली असें नाही. लाखों खेडी आहेत. तेथील संपत्ति वाढली का ? संपत्तीची विभागणी होत आहे का ? का एके ठायीं ढीग आहेत ? ज्याने सेवा केली त्याला संपत्ति मिळते की नाही हे मी पाहीन असे महात्मा गांधी म्हणतात. मी ज्याला राबविलें, श्रमविलें त्याच्या पोटाला काय मिळालें ? दुसऱ्या-पासून वस्तु विकत घेतांना त्याला कष्ट किती पडले, त्याचा योग्य मोदला त्याला मिळत आहे की नाही, त्याच्या आवश्यक गरजा भागतील इतपत त्याला मिळालें तरच तो पुढें काम करूं शकेल, हे सारे विचार गांधीजींच्या अर्थशास्त्रांत आहेत. हें सारें करून मग थोडी संपत्ति मला मिळाली तरी ती हितावह आहे. ती यज्ञशिष्ट संपत्ति आहे.

कोर्णी विचारतात कीं, आजच्या काळीं तुमचा हा स्वदेशी-धर्म संकुचित नाही का ? आपल्या प्रान्ताचा, खेड्याचा विचार करणें संकुचितपणाचें नाही का ? हे प्रश्न फोल आहेत. जेव्हां आपण दूरचा माल घेतों तेव्हां त्या दूरच्या लोकांसहि खायला मिळावें असा विचार करून का आपण तसें करीत असतों ? मुळींच नाही. वस्तु सुबक आहे, स्वस्त आहे, घ्या. हाच विचार मनांत असतो. ज्याचा माल आपण घेतों, त्या माल तयार करणाऱ्या श्रमजीवींच्या आवश्यक गरजा भागतात कीं नाही हें आपण पाहिलें पाहिजे. तसें करतांना आपलें नुकसान होत असलें तरीहि त्याची भरपाई केली पाहिजे. अशा सेवाबुद्धीनें जेव्हां आपण व्यवहार करूं इच्छितों तेव्हां तो जगांतील लोकांशीं कसा करूं शकूं ? माझ्या गांवच्या लोकांची सेवा करणें मला सारें

आहे, सहज आहे. तो माझी गरज भागवील, मी त्याची. सेवावृत्तीचे अर्थकारण असेल तर यांत्रिक उत्पादनाने ते कसे शक्य ? तेथे प्रामोद्योगच हवा. संगतीचे विकेंद्रीकरण आपोआपच होईल. आम्हांला आमच्या गांवची व्यवस्था लावणे सोपे आहे. मॅचेस्टरची सेवा आम्ही करणे कठीण. महात्मा गांधी म्हणतात की, संगतीचे विकेंद्रीकरण करून आर्थिक व्यवहारांतहि अहिंसा आपण दाखल करू या. ही अहिंसावृत्ति दाखल करायची असेल तर पूर्वीच्या ग्रामसंस्था पुन्हा प्राणमय करायला हव्यात. प्रामोद्योग सुरू केले पाहिजेत. मोठमोठ्या कारखान्यांती ऋ मालाशी स्पर्धेत हा प्रामोद्योगी माल टिकेल कसा ? याचे उत्तर एवढेच की, गांवातील माल ध्यायचा; बाहेरचा ध्यायचाच नाही. गांवातील मालांतहि सुधारणा करीत जायचें. सुधारणा करायची नाही असे नाही. मागे वस्तु निर्माण करीत होतो तशाच पुढे कराव्या असे नाही. शोधबोध करावे. सेवेची मर्यादा ओळखून जें क्षेत्र असेउ तेथे वसून सुधारणा करून माल भरपूर वाढवा. गांवच्या वस्तूंचा खरा अभिमान असेल तर तिच्यातील दोष दूर करा. ती चांगली करा. सर्वधर्मसमभाव आपण म्हणतो म्हणजे काय ? माझ्या धर्माचा मी अभिमान धरावा; त्याच्या धर्माचा त्याने धरावा. परंतु माझ्या धर्मातील सर्वच गोष्टी चांगल्या असे मी नाही म्हणतां कामा. अभिमान याचा अर्थ जे दोष असतील ते काढून गुणांची वृद्धि करणे. दोषांचा अभिमान धरायचा नसतो. अभिमान गुणांचा धरावयाचा. माझ्या धर्माचा मला अभिमान असेल तर मी त्यांत सुधारणा करीत जाणे हें माझे कर्तव्य आहे. गांवाची

सुधारणा, कुटुंबाची सुधारणा, धर्माची सुधारणा अशीं अनेक कर्तव्ये असतात. माझ्या धर्माचा अभिमान म्हणजे दुसऱ्यांना माझ्या धर्मात आणणे नव्हे. ज्या वातावरणात मी राहिलों, मी वाढलों, तें मला प्रिय असतें. मी त्यांतील वाईट भाग काढला पाहिजे. माझ्या भोंवतालची हवा मला शुद्ध केली पाहिजे. सर्वधर्मसमभाव अशांनीं येईल. सारे धर्म शुद्ध होत गेले म्हणजे त्यांच्यांत भांडण राहणार नाही.

अहिंसेनें जगांत खरा न्याय स्थापिला जाईल हा महात्मा गांधींचा सर्व जगाला संदेश आहे. अहिंसावृत्ति पाळली जाण्याची आज तरी कितीशी आशा आहे ! महात्माजी म्हणतील कीं, मी माझ्यापरी खटपट करीत आहे. लोकांना सांगत आहे. महात्माजी हेहि क्रान्तिकारकच आहेत. ते मुख्यतः सामाजिक क्रान्तिकारक आहेत. परंतु राजकारणाच्या अडचणी येतात म्हणून ते राजकीय क्रान्तिकारकहि आहेत. अहिंसा, सत्य यांना सोडून व्यवहार सुरू होतात तेव्हां पुन्हा पुन्हा सत्य - अहिंसेवर अधिकाधिक जोर देणाऱ्या व्यक्ति येतच असतात. पूर्वीचे विधिनिषेध आज अपुरे आहेत. एका वेळेचे विधिनिषेध दुसऱ्या वेळेस उपयोगी पडतीलच असें नाही. आज आपण पुढें गेलें पाहिजे. सत्यपालन करतांना, अहिंसा पाळतांना दुसऱ्यास त्रास देऊं नका असें सांगण्यांत येतें. परंतु विचार केला तर दुसऱ्यास त्रास होतोच. एक प्रकारची अहिंसेनें आपण सक्ति करीत असतो. माझा मुळगा दुराचारी आहे असें दिसलें तर मी त्याला आधार देणार नाहीं, त्याच्याशी असहकार करीन असें महात्मा गांधी म्हणतील. त्या परिस्थितींत मृत्युहि आला तरी सहकार

करणार नाही. त्याचा परिणाम मृत्यूंत होईल अशी कांहीं आधी कल्पना नसते. हिंसा करावी, मरण यावे हा उद्देश नाही. तो सुधाराचा हा हेतु. निदान माझ्याकडून तरी जे मला पाप वाटते त्याच्याशी सहकार होतां कामा नये, त्या पापाला मदत मी करतां कामा नये. जे असत् व्यवहार करतात त्यांना असत् व्यवहार करून उपजीविका मिळविण्याची संवय जडलेली असते. ही संवय ते सोडीत नाहीत. अशा असत्य व्यवहार करणाऱ्यांशीं मी जर असहकार केला तर त्यांना त्रास होतो ही गोष्ट खरी. आपण असा त्रास त्यांना होईल हें गृहीत धरूनच असहकार करतो. त्रास द्यावा हा हेतु नसतो. परंतु परिणाम तसा होतो. समजा, आपण स्वदेशी धर्म आचरूं लागलों तर इंग्लंडमध्ये थोडी बेकारी होईल. परंतु त्याला इलाज काय ? इंग्लंडमधील लोकांनी निराळी राहाणी स्वीकारावी. हिंदुस्थानातील धंदे बुडवून त्यांनी सुखांत रहावे ही हिंसा आहे. जगातील क्लेश दूर करण्याचे दोन मार्ग आहेत.

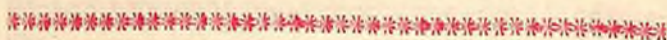
१ अन्याय चालू ठेवून क्लेश दूर करूं बघणें.

२ न्यायप्रस्थापना करून सत्यावर आधारलेली समाजरचना निर्माणें.

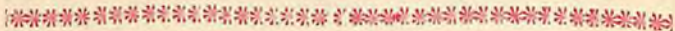
पहिला मार्ग भ्रामक आहे. अहिंसा म्हणजे दुबळेपणा नव्हे. प्रेम म्हणजे अन्यायहि चालू देणें असा अर्थ नव्हे. ब्रिटिशांवर प्रेम करणें म्हणजे ब्रिटिश हिंदुस्थानची जी पिळवणूक चालवीत आहेत तिला मान्यता देणें असा अर्थ नव्हे. त्यांचा अन्याय सहन करून मी माझ्या शेजारच्या बांधवांचें दुःखें कशीं दूर करूं ? अहिंसा म्हणजे सत्याची प्रतारणा

नव्हे. इंग्रजांनाहि मीं सत्य गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं तुम्ही अशी दुसऱ्यांची पिळणूक करणें बरें नाहीं. सत्यनिष्ठा फटोर असतें. असत्यांनं, अन्यायांनं सुख मिळत नसतें ही गोष्ट निर्विवाद आहे. न्याय आल्याशिवाय सुख नाहीं. न्याय कशा रीतीनं स्थापवयाचा हा प्रश्न आहे. हिंसनें न्यायाची स्थापना करतां येईल का ? तो प्रयोग हजारों वर्षे चालला आहे. तो प्रयोग फसला. हिंसनें न्याय स्थापण्याचा प्रयत्न कधींच यशस्वी होत नाहीं. तात्पुरता प्रयत्न सफल झाल्याचा भास होतो. बाह्यतः यश मिळाल्यासारखें दिसलें तरी खऱ्या अर्थानें तें यश नसतें. ज्या कारणास्तव हिंसा केली तें कारण सिद्धीस गेलेलें दिसत नाहीं. सशस्त्र क्रान्ति कल्याणकारी नाहीं, तशी करूं नये असें गांधीजी म्हणतात. त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ नीट समजून घेऊं या. म्हणजे बराचसा उलगाडा होईल. ते म्हणतात कीं, माझे हें निश्चित मत आहे कीं, सत्याग्रह हेंच भारतीयांचें शस्त्र आहे. “ सत्याग्रह एव शस्त्रं भारतीयानाम् ” हें गांधीजींचें सूत्र आहे. ते म्हणतात, “ जग तर हिंसला कंटाळलें आहे. हिंसनें उद्देश सफल होत नाहीं. हिंसा यशस्वी व्हायला तीहि प्रवृत्त असावी लागते, आणि ती यशस्वी होते तेव्हां अति यशस्वी होते. इतकीं कीं, ज्या लोकशाहीसाठीं म्हणून आपण सशस्त्र क्रान्ति केली, त्या लोकशाहीवरहि ती विजय मिळविते. लोकशाहीहि नष्ट होते. ” राजकीय लोकशाही, आर्थिक लोकशाही यावी म्हणून सशस्त्र क्रान्ति. परंतु राजकीय लोकशाही तर नष्टच होते. हुकुमशाह्या अस्तित्वांत येतात असा जगाला अनुभव येतो. म्हणून महात्माजी म्हणतात कीं, जग या मारामारीला

सामील हवी. ती उत्कटपणें काम करीत राहाते. आलस्य, औदासीन्य जातें. सारें जीवन जणुं चैतन्यमय होतें. प्रत्येक जण काहींना काहीं करीत असतो. या वातावरणाचा फायदा प्रत्यक्ष लढणाऱ्यांस मिळतो. सर्व जनतेला एक प्रकारें आपण सारे भाग घेत आहोंत असें वाटतें. सर्व जनता जागृत असल्यामुळें हुकूमशाहीहि येणार नाही. हुकूमशाही यायला लष्करी तंत्रच अवलंबिलेलें नसतें. अशी अहिंसक क्रान्ति घडवून आणायची महात्माजींची इच्छा. अशी जी लोकशाही आणायची तेथें कोणतीच हिंसा नको. राजकीय हिंसा नको, आर्थिक नको, सामाजिक नको, धार्मिक नको. परस्पर सहकार्यानें समाज चालेल. अहिंसक समाजरचनेंत ही चतुर्विध हिंसा नको. समाजरचनेचीं हीं जीं चार अंगें तीं निर्देश असतात. महात्माजींच्या शिकवणीचें हें सार आहे. जगाच्या अनुभवांतूनच मीं प्रेरणा घेतली आहे असें ते म्हणतात. मीं काहीं नवीन सांगतो आहे असें नाही. जगाचा अनुभव व्यवस्थित रूपानें मीं पुढें ठेवीत आहे. आणि ते पुन्हां असें सांगतात कीं, सशस्त्र क्रान्ति दिवसेंदिवस अशक्य होत चालली आहे. लष्करी शक्ति जगांत वाढत आहे. ती दिवसेंदिवस अधिक यांत्रिक स्वरूपाची होत आहे. अशा परिस्थितींत सर्वसामान्य जनताहि सशस्त्र झाली तरीहि प्रभावी यांत्रिक लष्करी शक्तीपुढें कोठला प्रभाव पडायला ? जनतेचीं शस्त्रें आणि अद्यावत् सरकारी सत्तेचीं शस्त्रें यांत जमीन-अस्मानाचें अंतर असणार. म्हणून महात्माजी म्हणतात कीं, युद्धाच्या मार्गानें आपण जातांच कामा नये. आपण पूर्ण अहिंसक वृत्तीनें प्रतिकार करूं या. हिंदुस्थानांत ही वृत्ति

निर्माण झाली तर परराज्यहि येथे राहणार नाही आणि देशी लष्करशाहीचाहि संभव नाही. जगांत युद्ध आहे. आपणांस त्या युद्धांतून सुटायचे असेल तर हाच मार्ग. देशांत अहिंसक क्रान्ति करावयाची. गांधीजींनी तर कोणत्याहि युद्धांत मी कधी सामील होणार नाही म्हणून सांगितले आहे. राष्ट्रीयसभेची आजची वृत्ति इतकीच की “हें युद्ध किमर्थ तें सांगा. युद्धहेतु सांगा. मग आम्ही वचूं.” महात्मा गांधींनी, जवाहरलालजींनी राष्ट्रसभेस पुढें नेलें आहे. पूर्वी ब्रिटिश सत्तेशी सौद्याची भाषा आपण करित असूं. आतां ती भाषा नाही. आतां सौद्याची भाषा असली तरी नैतिक मूल्ये गृहीत धरून ती आहे. युद्ध कशासाठी आहे ? बोला. आपल्या राष्ट्राची अहिंसेच्या दृष्टीने ही प्रगतीच आहे. केवळ सौद्याची भाषा असती तर इतर गोष्टींचा आपण विचारच केला नसता. एकच अट घातली असती. हिंदुस्थानला स्वराज्य देतां का बोला. तसें करित असाल तर तुमच्या बाजूनें लढूं. राष्ट्रीय सभेत एवढ्याहि गोष्टीवर तृप्त होऊन ब्रिटिशांच्या बाजूनें लढूं म्हणणारे काही आहेत. परंतु १४ सप्टेंबरचा जो ठराव त्यांत तशी सौद्याची भाषा नाही. त्या ठरावांत ‘युद्धहेतु जाहीर करा; ते हिंदुस्थानला कसे लावतां तें सांगा.’ अशी भाषा आहे. तरीहि हिंदुस्थान युद्धांत सामील होईलच असेंहि त्या ठरावांत निश्चित नाही. आम्हांला हें युद्ध धर्म्य वाटलें तर विचार करूं. उद्यां चीन तुमची वसाहत व्हावी म्हणून का लढायचें ? चीन ब्रिटिश राष्ट्रसंघांत वा साम्राज्यांत आणायचा असेल तर आम्ही कशी मदत करूं ? राष्ट्रीय

सभा धर्ममय युद्धाच्या भूमिकेवर आहे. नैतिक दृष्टि डोळ्यां-
समोर ठेवून हे युद्ध आहे असें अभिवचन द्या. हे लोक-
शाहीसाठी असेल तर साम्राज्य सोडा. वसाहतींना स्वातंत्र्य
द्या. आम्हांला स्वराज्य दिलेंत; परंतु इतर वसाहती परतंत्रच
तर आम्ही कां म्हणून युद्धांत यावे ? केवळ आमचाच प्रश्न
नाहीं. महात्माजी ब्रिटिशांबरोबर सौदा करायला तयार नव्हते.
महात्माजींची भूमिका राष्ट्रसभेनें सोडली तेव्हांच सौदाची भाषा
आली असें म्हणतात. तसें म्हणणेंहि चूक आहे. आजहि
राष्ट्रसभेची सौदाची भाषा नाही. युद्धहेतु पटवा. खात्रीचा
पुरावा प्रत्यक्ष रूपांत द्या. हे युद्ध न्यायासाठी आहे असें
आम्हांला पटवा. मग आम्ही लढूं. म्हणजे नैतिक मूल्यांसाठी
लढूं अशीच राष्ट्रसभेचीहि भूमिका आहे. राष्ट्रीय कल्याणाची
वृत्ति जगत्कल्याणाच्या वृत्तीशीं तिनें जोडली आहे. केवळ
स्वतःचा स्वार्थ राष्ट्रसभा बघती तर तिनें निराळी भूमिका
घेतली असती. महात्मा गांधी राष्ट्रसभेच्या पुढें जाऊन
‘ युद्धविरोधाचा प्रचार करा, सर्वत्र जा ’ असें सांगू लागले.
“ देशावर परकी आक्रमण झालें तर ज्यांना हिंसेनें रक्षण
करतां येईल त्यांनीं हिंसेनें करावें. सत्कार्यार्थ हिंसा असेल तर
परवानगी परंतु मी अहिंसेनेंच प्रतिकार करीन ” असें ते
म्हणाले.

परंतु देशांत जेव्हां चलेजाव लढा सुरू होणार होता
तेव्हां त्यांनीं हिंसेला मान्यता दिली नव्हती. जो लढा आतां
चालला आहे, त्यांत अहिंसेची व्याप्ति किती, हिंसेची किती,
कोण किती बरोबर, कोण किती चूक तो हिशेब मागून बघा.
परंतु एक गोष्ट मान्य केली पाहिजे कीं, आज असा कोणीहि

शंभर टक्के मी हिंसात्मक आहे असे म्हणेल. आमचा लढा स्वार्थासाठी आहे, सौद्यासाठी आहे, तो हिंसात्मक आहे असे कोणी म्हणू शकणार नाही. वर्षभर चळवळ चालली. महात्मा गांधींच्या पाठीमागे जनतेने लढा दिला, अद्याप देत आहे. राष्ट्रीयसभेमध्ये मतभेद असले तरी महात्माजींच्या मार्गे सारे आहेत. अहिंसापालनाची वृत्ति सर्वत्र उत्पन्न झाली आहे. वास्तविक त्रिटिशंशी आपण युद्ध पुकारलेले, परंतु जनतेकडून हत्या क्वचितच झाली. ४० वोटि लोक हिंसा करायची असे मनांत आणते तर ते अपार करू शकते. परंतु 'प्राण पवित्र माना' अशी घोषणा सर्वांनी केली. जगाच्या इतिहासांत ही अपूर्व गोष्ट होती. शत्रूच्या रक्ताचा थेंबहि न सांडतां हा लढा लढवला गेला. ही जी वृत्ति महात्माजींनी निर्माण केली, ती सामान्य नाही. जगाच्या इतिहासांत भर घालणाऱी ही अपूर्व वस्तु आहे. महात्माजींनी जगाच्या इतिहासांत एक नवीन प्रकरण लिहिले. अहिंसेच्या मर्यादा लढा चालवणाऱ्यांनी कितपत पाळल्या, त्यांना त्या कितपत झेपल्या हा वादाचा प्रश्न असला तरी, महात्माजींच्या सत्याग्रहाच्या मर्यादा कोणी सोडून दिल्या असल्या तरी, सत्याग्रहाची वृत्ति महात्माजींनी जी कोव्यवधि लोकांत निर्माण केली, ती इतिहासांत नवीन वस्तु आहे यांत शंका नाही. जो लढा बाहेर झाला, त्याची कोणासहि शरम वाटायला नको. सरकारच्या पर्वतप्राय हिंसेच्या मानाने जनतेच्या हातून झालेली हिंसा कणासमान आहे आणि प्राणहत्या तर जनतेने जवळजवळ शपथपूर्वक वर्ज्यच मानली होती.

महात्माजी जगांतून युद्धे जावी म्हणून हा नवीन प्रयोग

करीत आहेत. ते नवीन मार्ग दाखवीत आहेत. न्याय-
 प्रस्थापनेसाठीहि हिंसा नको. यासाठी हा त्यांचा नवा युद्ध-
 प्रकार. अहिंसक युद्धाचा प्रकार. या मार्गाचे ते संशोधन
 करीत असतात. हिंदुस्थानांत ते जो हा प्रयोग करीत आहेत,
 त्याच्याकडे जगाचे लक्ष आहे. जगामध्ये ध्येय वाढली, साधने
 वाढली; परंतु साधने तीच आहेत. आपलीच साध्याविषयीची
 भाषा बघा. पूर्वी म्हणत असो की, हे परके आधी येथून
 जावोत. पुढे म्हणू लागलो की, जे स्वराज्य येणार ते
 एकतंत्री नको, लोकशाही स्वरूपाचे ते हवे. देशातील
 सर्वांना मताधिकार हवा. पुढे एवढ्यानेच संपले नाही. आर्थिक
 सुस्थिति यायला हवी. सामाजिक समता हवी. समाजवाद
 एकप्रकारे यायला हवा. परंतु हेहि अखेरचे ध्येय
 नाही. राजकीय हिंसाच नको असेल तर स्टेटच नको. सर-
 कारच नको. सरकार असणे म्हणजे समाजांत थोडा तरी
 अन्याय आहे हा अर्थ होय. कम्युनिस्टहि म्हणतात की,
 अखेर सरकारच नको. महात्माजीहि एका अर्थी अराजक
 म्हणजे राज्यसत्ताच नको असे मानणारे आहेत. केवळ सत्य
 युग यावे. सारे सत्याने, न्यायाने, सहकार्याने वागणारे झाले
 म्हणजे मग सरकार ही वस्तु कशाला ? सरकाररूपी संस्थेला
 खुशाल मग संग्रहालयांत ठेवू. अशा रीतीने ध्येय विकसत
 जात आहेत. परंतु ध्येयांच्या उत्तरोत्तर विकासाबरोबर साध-
 नांचाहि विकास होत गेला का ? साधने तीच. वाण जाऊन
 बंदूक आली. बंदूक जाऊन तोफ आली - परंतु साधने
 हिंसेचीच. हिंसेनेच माणूस माणसास लुबाडतो. हिंसेनेच
 साम्राज्य, हिंसेनेच समाजवाद, हिंसेनेच राज्यसंस्थाहि दूर

करायची. साध्यें नानाप्रकारचीं. परंतु साधन हिंसेचेंच. हा
 विरोध आहे. साध्यें उत्तरोत्तर थोर असतील तर साधनेंहि
 थोर वापरा. मार्ग शुद्ध न-घेतां, अंतरंग शुद्ध न करतां,
 साधनें शुद्ध न वापरतां प्राप्त झालेलीं ध्येयें मला नकोत,
 असें महात्माजी म्हणतील. पूर्वींच्याच हिंसात्मक मार्गांनीं जरी
 सत्ययुगाची प्राप्ति होत असली तरी ती मला नको. ती प्राप्ति
 नसतेच. तो भ्रम असतो. पाश्चिमात्यांनीं हा भ्रम निर्माण
 केला आहे. हिंसेनें सारें मिळतें असें त्यांना वाटतें. या
 मार्गांनीं उच्च ध्येयें कदापि प्राप्त होणार नाहींत. ध्येय उच्च
 असेल तर साधनेंहि तितकींच उच्च वापरा. तें साधन म्हणजे
 माझी आत्मशक्ति. अंतःकरणाची सुधारणा आधीं सर्वांनीं
 करूं या. ही सुधारणा माझी मीच करायची असते. म्हणून
 महात्मा गांधींच्या मार्गांत स्वतःची सुधारणा आधीं असते,
 मग जगाच्या सुधारणेवर भर असतो. अंतरंग सुधारणे-
 पासून प्रारंभ करून मग जगाच्या सुधारणेकडे वळायचें.
 परंतु सर्वांनीं अंतःकरणाची सुधारणा करावी असें म्हणून
 भागत नाहीं. त्यांना तसें करतां यावें म्हणून साथ साथ दुस-
 र्याहि गोष्टी आणायला हव्यात. महात्मा गांधी एकदां
 म्हणाले, “ लोकांना पोटभर जेवायला जोंपर्यंत मी देऊं
 शकत नाहीं, तोंवर त्यांना रामनाम ध्यायला तरी कसे सांगूं ? ”
 अंतरंगाच्या सुधारणेबरोबर बाह्यांगाचीहि सुधारणा करीत
 राहिलें पाहिजे. एकीकडे मन मोठें नि निर्मळ करीत जाव-
 याचें, तर लगेच तिकडे त्याचा प्रतिध्वनि राजकीय नि
 श्चार्थिक परिस्थिति शुद्ध करण्याच्या रूपानें उमटला पाहिजे.
 आंतरिक सुधारणेंतूनच बाह्य क्रियेचीहि सुधारणा.

प्राचीनकाळीं आपल्याकडे याचाहि जणू श्रमविभाग केडा गेला. कांहींनीं केवळ आंतरिक सुधारणेवरच भर दिला. समाजधारणेचा कोणताहि व्यवसाय सोडण्याची वास्तविक जरूर नाहीं. गीतेची अशी शिकवण आहे. महात्मा गांधी हीच देत आहेत. भगवान् बुद्ध आले तरी त्यांनाहि मी नम्रपणें चरखा चालवा असें सांगेन असें एकदां ते म्हणाले. पूर्वी शेतींत हिंसा होते म्हणून कोणी शेतीच सोडली. ब्राह्मणांनीं म्हणे शेती करूं नये. हें अयोग्य आहे. असें करण्याची जरूरी नाहीं, एवढेंच नव्हे तर चूक आहे. वेदांतील ऋषि सांगतो —

“ कृषिमित् कृषस्व ”

‘ अरे, शेतीच कर ’ असें वेद सांगतो. शेतीचें काम, भंग्याचें काम हीं दोन्ही कामें महात्मार्जींना फार आवडतात. सेवेचें कोणतेंच कर्म अपवित्र नाहीं. शेतीचें काम नि स्वच्छतेचें काम — हीं कामें करणाऱ्यांना अत्यन्त मान द्या असें गांधीजी सांगतात. शेतींत हिंसा होत असेल तर ती कमी कशी करतां येईल त्याचा शोध करा. शेतीचाच त्याग नका करूं.

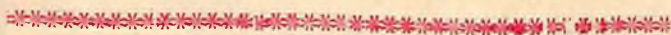
समाजाचा व्यवहार सोडायचा नाहीं. तोच व्यवहार सुंदर, उदार ध्येयवादी करायचा. जेथें असाल तेथेंच ठाण मांडून आपापलीं कर्मे करीत रहा. आपापलें कर्मक्षेत्र सोडूं नका. जसें आपापल्या जागीं राहूनच भीष्माचें रक्षण करा, सेनेचें रक्षण करा “ यथाभागमवस्थितम् ” असें दुर्योधन आपल्या सैनिकांस म्हणाला, त्याप्रमाणें समाजाचें रक्षण, आपापलीं कर्मे जेथें असाल तेथें नीट करून करा. धंदे असे ध्या कीं जे समाजपोषक आहेत, न्यायाला पोषक आहेत.

दारूसारखे धंदे नकोत. समाजाचा नाश करणारे धंदे नकोत. आपापल्या कर्मांनी समाज सुखमय, अहिंसक म्हणजे जेथे अन्याय नाही, कोणाला दुःख नाही, कोणाचे शोषण नाही असा करावयाचा आहे.

“ स्वकर्म - कुसुर्मा त्यास पूजुनी मोक्ष मेळवी ”

स्वतःच्या कर्मांनीच ईश्वराची पूजा करा. समाजाची सेवा समाज म्हणजेच ईश्वर समजून करा. जें कर्म कराल त्यांत सत्य, अहिंसा आणा. सत्य, अहिंसा पाळून जें काहीं कराल तीच समाजाची खरी सेवा होईल. सत्य, अहिंसा सोडून जें कराल त्यानें सेवा न होतां उलट हेवाच वाटायचा. हेंच तत्त्वज्ञान. तत्त्वज्ञान म्हणून महात्माजी काहीं निराळें मानीत नाहीत. हें सर्वांगीण तत्त्वज्ञान आहे. अंतरंगक्रान्ति हें बाह्य-क्रान्तीचें साधन. अंतरंग निर्मळ करून समाजाच्या बाह्यांगांत क्रान्ति करूं लागलांत म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रान्तिहि होईल. व्यक्तीचा मोक्ष समाजाच्या मोक्षाशी महात्माजींनी जोडला आहे. सभोवतीं अन्याय, हिंसा असतांना त्या वातावरणांत मी माझा संपूर्ण मोक्ष मिळवूं तरी कसा ? माझ्या मोक्षांतहि काहीं तरी दोष, काहींतरी कमीपणा तोंवर राहणार. समाज मुक्त नाही तोंवर तुम्हीहि मुक्त नाही. म्हणून स्वतःला सुधारीत, स्वतःचीं कर्मे सुधारीत समाजहि सुधारूं लागा.

महात्माजींनी एक नवीन महान् क्रान्तिकारक उभा केला आहे. जो साधु असून क्रान्तिकारी आहे. साधुता आणि क्रान्तिप्रवणता दोहोंचा रम्य संगम ज्याच्या ठायीं आहे असा नवयुगांतील नवा क्रान्तिकारी त्यांनी उभा केला आहे.

अंतरंगांत क्रान्ति व बाहेरहि क्रान्ति करूं पाहणारा, ज्याचें
 साध्य शुद्ध आहे आणि साधनेंहि शुद्ध आहेत असा हा
 क्रान्तिकारक आहे. महात्माजींनीं अशा सर्वांगीण क्रान्तीची
 दृष्टि देण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. सारे लोक एकदम
 या मार्गानें जाऊं शकतील असें नाहीं. सारा हिंदुस्थानहि
 या मार्गानें एकाएकी जाईल असें नाहीं. परंतु महात्माजींनीं
 हिंदी राष्ट्रां एक नवनिष्ठा उत्पन्न केली आहे यांत शंका
 नाहीं. सर्वांवर कमीअधिक त्या निष्ठेचा परिणाम झाला आहे.
 याच मार्गानें जाऊं तर स्वतःचें, स्वतःच्या राष्ट्राचें, मानव
 जातीचें कल्याण आहे असें अंतःकरणांत सर्वांना वाटूं
 लागलें आहे. महात्माजींचें असें हें जीवनदर्शन आहे. त्यांनीं
 दिलेलें सर्व जीवनस्पर्शी असें हें कर्मयोगी तत्त्वज्ञान आहे.
 ही नवीन जीवननिष्ठा स्वतःच्या प्रत्यक्ष आचरणानें ते देत
 आहेत. आज त्यांचा वाढदिवस. ते बंधनांत आहेत. परंतु
 त्यांचे विचार जगभर जात आहेत, जात राहतील. बंधनां-
 तून सर्वांना मुक्त करणारे हें तत्त्वज्ञान वाढत जाईल अशी
 आशा आहे. सात दिवस आपग थोडा फार उहापोह केला.
 आज तो पुरा करूं.